

Kościół parafialne w przestrzeni nowo lokowanych miast województwa lubelskiego w XVI i XVII wieku

Hubert Mącik

<https://orcid.org/0000-0002-8508-6768>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Zarys treści: Artykuł omawia sposoby sytuowania kościołów parafialnych w miastach województwa lubelskiego w XVI–XVII w. Analizuje typy relacji kościół–miasto, znaczenie świątyni jako dominanty krajobrazowej oraz ewolucję praktyk urbanistycznych.

Słowa kluczowe: kościoły parafialne, urbanistyka, nowożytność, miasta lokacyjne, Lubelszczyzna

Abstract: The article discusses how parish churches were situated within the layout of towns in the Lublin Province in the 16th and 17th centuries. It analyzes the types of church–town relationships, the role of churches as a dominant feature of the landscape, and the evolution of urban planning practices.

Keywords: parish churches, urban planning, early modern period, chartered towns, Lublin region

Wprowadzenie

Rozwój rzymskokatolickiej sieci parafialnej w XVI–XVII w. na terenach, które stanowiły przedrozbiorowe województwo lubelskie (czyli we wschodnich częściach archidiecezji lubelskiej i zawichoj-skiego) ma już obfitą literaturę¹. Podobnie za dość dobrze opracowane należy uznać problemy rozwoju sieci osadniczej na tym obszarze, w tym także urbanizację, na omawianym terenie intensywną w szczególności w XVI w.² Jak dotąd jednak, poza

kilkoma przykładami miast uznanych za istotne pomniki historii urbanistyki (Le-wartów [ob. Lubartów] i Czemierniki, a na terenie ziemi chełmskiej Zamość), nie analizowano szerzej problemu świadomego traktowania budowy kościelnej jako dominanty krajobrazowej lub przy-najmniej akcentu urbanistycznego w no-wych miastach zakładanych na tym ob-szarze³. Rozważania tego rodzaju mają już

¹ Dla archidiecezji lubelskiej relacjonuje dotychczasowy stan badań J. Chachaj, *Bliżej schizmatyków niż Krakowa. Archidiecezja lubelska w XVI i XVII wieku*, Lublin 2012, s. 11–15.

² W szczególności sprawę tę omawiał Ryszard Szczygieł, zarówno w kompleksowej monografii dotyczącej urbanizacji Polski w XVI wieku (*Lokacja miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989), jak i w licznych artykułach poświęconych pojedynczym ośrodkom (m.in. Biłgoraj: *W dawnej Rzeczypospolitej 1578–1795*, w: J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 11–72; Bychawa: *Lokacja miasta i jego rozwój do końca XVI wieku*, w: *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994, s. 39–54; Modliborzyce: *Dokument lokacyjny miasta Tomaszowa wzorem przy spisaniu dokumentu lokacyjnego Modliborzy z 1642 roku*, w: *Między tekstem a znakiem. Prace ofiarowane Profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Jaworska, S. Górzyński, Warszawa 2013, s. 391–397; Opole Lubelskie: *Początki organizacji cechowej w Opolu Lubelskim*, „Rocznik Lubelski”, 16, 1971, s. 65–81; Ostrów Lubelski: *Ostrów Lubelski w XVI wieku. Lokacja miasta na prawie niemieckim*, w: *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł,

Ostrów Lubelski 1998, s. 59–76; Zaklików: *Lokacja miasta Zaklikowa na prawie niemieckim*, w: *Z dziejów Zaklikowa i Lubelszczyzny w okresie od XVI do XX wieku*, red. W. Plennikowski, Zaklików 2010, s. 7–23) lub konkretnym problemom (m.in.: *Lokacje miejskie w dobrach królewskich Małopolski w XVI wieku*, w: *Droga historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel, K. Skupieński, B. Trelińska, Lublin 2001, s. 175–184; *Ordynacja Zamojska wobec prób lokacji ośrodków miejskich przy jej granicach w pierwszej połowie XVII w.*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 25, 2016, 3, s. 881–892 oraz *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, 2016 [specjalny], s. 13–46). Należy tu także zaznaczyć pracę Feliksa Kiryka, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 43, 1972, s. 93–167, przedruk w: F. Kiryk, *Miasta małopolskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kraków 2013, s. 175–270, w dalszych przypisach podaje paginację pierwodruku.

³ W tym zakresie pewne uwagi czyniono dotychczas tylko w odniesieniu do niektórych przypadków, takich jak Czemierniki (M. Brykowska, *Czemierniki. Pomiedzy tradycją a włoskimi źródłami inspiracji*, w: *Praxis atque*

w literaturze przedmiotu swoje odzwierciedlenie w odniesieniu do innych regionów Polski i Europy, także we wcześniejszych okresach. Tematem niniejszych rozważań będą takie miejsca, w których doszło do rozplanowania układu urbanistycznego, niezależnie od dalszego powodzenia organizacji miasta. To na etapie lokacji przestrzennej miasta⁴ rozstrzygane bowiem było, czy i gdzie pojawić się ma lub też w jaki sposób ma zostać zaadaptowana

w nowym układzie przestrzennym budowla kościelna. Z kolei fakt, czy lokacja była udana, a miasto ostatecznie zorganizowane i w jaki sposób pełniło ono swoje funkcje nie ma znaczenia dla oceny jakości pracy twórcy jego kompozycji urbanistycznej, bowiem powodzenie lokacji zależało od innych czynników. Stąd też niejednokrotnie mamy dziś do czynienia z interesującymi i ukazującymi wysoką jakość projektowania układami przestrzennymi miasteczek, które poza rozplanowaniem przestrzeni nie różnią się od sąsiednich osiedli wiejskich. Istotne dla niniejszych rozważań jest to, czy w danym miejscu przeprowadzono rozmieszczenie układu miejskiego i w jakim stopniu ten układ się zachował lub jest udokumentowany źródłami kartograficznymi umożliwiającymi jego analizę. Przebadanie dostępnych źródeł kartograficznych, w tym zwłaszcza zachowanych planów miast (niestety najstarsze z nich pochodzą z początku XIX w.) oraz innych archiwaliów (w szczególności inwentarzy miast oraz akt wizytacyjnych, informujących m.in. o lokalizacji kościoła lub jego ewentualnej translokacji) w większości przypadków daje możliwość ustalenia, czy i jeśli tak, to jak pierwotny układ przestrzenny ulegał zmianom w kolejnych wiekach jego funkcjonowania.

Problematyka traktowania budowli kościelnej jako ważnego ideowo elementu krajobrazu, także o znaczeniu symbolicznym, budzi zainteresowanie badawcze różnych dyscyplin historycznych. Znane i omawiane od lat są także sprawy zaleceń, jakie dla lokalizowania budowli kościelnych tworzone i rozpowszechniano w okresie reform potrydenckich. Przedstawione poniżej przykłady ukazują, w jakich okolicznościach w nowo lokowanych miastach omawianego obszaru starano się traktować budowle kościelne jako ważne punkty w krajobrazie, a także jak w ciągu dwóch wieków praktyki zmieniano się podejście do tej sfery działalności urbanistyczno-architektonicznej.

theoria. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Małkiewiczowi, red. J. Ostrowski, P. Krasny, A. Betlej, Kraków 2006, s. 77–103), czy Lewartów (T. Zarębska, *Działalność urbanistyczna Firlejów w XVI w.*, w: *Mecenat kulturalny Firlejów. Firlejowie w tradycji lokalnej Lubelszczyzny. III Janowieckie Spotkania Historyczne*, red. A. Szymanek, Janowiec 2001, s. 109–111; uwagi autorki powtórzone przez P. Jusiaka, *Działalność fundacyjna właścicieli na terenie miast prywatnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, 2016 [specjalny], s. 276) i inne miasta lokowane przez Firlejów (I. Rolska, *Firlejowie Leopardzi. Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI–XVII wieku*, Lublin 2009, s. 101–109). Taki stan badań jest wynikiem stosunkowo słabego rozpoznania miast dawnego województwa lubelskiego jako zabytków urbanistyki, co swego czasu zauważała Zarębska (*Działalność urbanistyczna Firlejów*, s. 100), której spostrzeżenia wciąż zachowują aktualność. Co prawda w latach osiemdziesiątych XX w. programowo opracowywano dokumentację miast województwa lubelskiego na potrzeby konserwatorskie, jednak: 1) nie wszystkie zachowane układy przestrzenne miast się takich opracowań doczekały; 2) nie w każdym z przypadków ich autorzy przeprowadzali dokładniejszą analizę i wychodzili poza dość ogólne sformułowania na temat zachowanego układu urbanistycznego. Należy zaznaczyć, że większość tych opracowań oparta była na szczegółowej i rzetelnej kwerendzie archiwalnej, ale w miarę ówczesnych możliwości. W szczególności np. utrudniony był wówczas dostęp do historycznej kartografii, np. cennych jako źródło austriackich map topograficznych z początku XIX w., które dziś są dostępne w Internecie (www.mapire.eu). Niestety opracowania te nie były dotąd publikowane, wyjątkiem jest tu udostępnione pod adresem: <http://chodel.com/index.htm> opracowanie Jerzego Chomiczkiego na temat Chodla („Chodel. Studium historyczno-urbanistyczne”, Lublin 1984, mps, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków [dalej: WUOZ] w Lublinie, sygn. 2059). Szerzej omawiano jak dotychczas podobne zagadnienia w kontekście europejskim, warto tu wspomnieć zwłaszcza opracowania: R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009 i tegoż Extra et infra muros. *Świątynia farna a układ funkcjonalno-przestrzenny średniowiecznego miasta śląskiego*, w: *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – Duchowość – Architektura – Wystrój*, red. R. Eysymontt, D. Galewski, Wrocław 2019, s. 21–36 oraz K.K. Pawłowski, *Urbanistyka „à la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopelnienie obrazu*, t. 1: *W poszukiwaniu źródeł urbanistyki europejskiej. Modele średniowiecznej organizacji przestrzeni południowej Francji*, Kraków 2016.

⁴ O etapach lokacji przestrzennej R. Szczygieł, *Miasta prywatne*, s. 20–22.

Należy zaznaczyć, że to właśnie świadome krajobrazowo kształtowanie miasta z uwzględnieniem w jego kompozycji ważnych ideowo obiektów budowlanych jako dominant lub akcentów uznaje się za jeden z elementów świadomej nowożytniej metody planowania i budowy miast. Wśród tych obiektów, obok rezydencji właścicieli i istotnych budowli miejskich, w tym w szczególności ratuszy, najważniejszą rolę ideową pełniły świątynie. W niniejszym opracowaniu skupiono się na sytuacji rzymskokatolickich kościołów parafialnych, bowiem były one w realiach omawianego obszaru zarówno istotne – ze względu na brak w omawianych miastach kościołów o wyższej randze, jak i powszechne – w przeciwieństwie do znacznie rzadszych kościołów zakonnych⁵.

W zależności od okoliczności lokacji nowego miasta istniały różne potrzeby w zakresie tworzenia nowych instytucji kościelnych, w szczególności parafialnych, jak również samej budowy nowych parafialnych obiektów sakralnych. Wyróżnić tu można trzy zasadnicze sytuacje w odniesieniu do kwestii instytucjonalnych:

1. Istniejąca parafia w sąsiedniej wsi i brak nowej parafii w nowo lokowanym mieście. Można założyć na podstawie przebadanych przypadków, że działo się tak głównie w sytuacji, gdy parafia już istniała, położona była blisko nowo lokowanego miasta

i pozostawała pod patronatem inicjatora lokacji miasta.

2. Istniejąca parafia we wsi, na terenie której lokowano nowe miasto lub w mieście, które rozszerzono albo obok którego lokowano miasto nowe.

3. Nowa parafia w nowo lokowanym mieście. Co do zasady można uznać takie rozwiązanie za modelowe. Działo się tak zarówno w sytuacjach, gdy istniejąca sąsiednia parafia była pod patronatem innych osób niż podejmujący lokację, jak i w przypadku znaczniejszego oddalenia nowego miasta od istniejącego kościoła parafialnego.

Także trzy zasadnicze możliwości można wyróżnić w odniesieniu do sytuacji przestrzennej budowli kościelnej:

A. Dostosowanie kompozycji urbanistycznej do istniejącego kościoła parafialnego – niezależnie od jakości efektów przestrzennych (także w przypadku lokalizacji kościoła poza terenem nowego założenia urbanistycznego).

B. Nowa lokalizacja kościoła parafialnego w ramach tworzonej kompozycji urbanistycznej, w tym także translokacja kościoła parafialnego z zachowaniem starej świątyni jako kościoła pomocniczego.

C. Brak powiązania z kompozycją urbanistyczną nowego miasta.

Znane i zachowane przykłady w miastach omawianego obszaru można skategoryzować w poniższych kombinacjach:

A1 – istniejący kościół parafialny we wsi położonej w sąsiedztwie nowo lokowanego miasta, a lokalizacja tego kościoła została powiązana kompozycyjnie z nowym układem urbanistycznym miasta. Czytelnym przykładem, takiej sytuacji jest Janów (Lubelski);

A2 – jedna z częstszych sytuacji, gdy tworząc kompozycję urbanistyczną nowego miasta, świadomie uwzględniano w niej istniejącą na obszarze lokowanego miasta budowlę sakralną, chociaż niekoniecznie musiało to prowadzić do tworzenia kompozycji o wysokiej jakości przestrzennej;

⁵ Kościoły zakonne powstały w tym okresie (pomijając Lublin, gdzie na przestrzeni XVI–XVIII w. ufundowano łącznie piętnaście kościołów klasztornych), także w Kazimierzu (franciszkanie), Chodlu (jezuici), Janowie (dominikanie), Józefowie (bernardyni), Lubartowie (kapucyni) i Łukowie (bernardyni i pijarzy). Poza Janowem i Józefowem, które to przypadki są dokładnie omówione w niniejszym artykule, fundacje te realizowano po upływie dłuższego czasu od lokacji miasta. Odrębnym tematem jest kwestia lokalizacji świątyni obrządku wschodniego, które bywały elementem programu miast lokacyjnych położonych na Rusi. W województwie lubelskim zachował się jeden przekaz o potencjalnym zamiarze wzniesienia cerkwi, niezrealizowanym, w lokowanym przez Andrzeja Potockiego w 1687 r. Józefowie, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Prokuratoria Generalna Królestwa Polskiego, sygn. 18, s. 3. Można przypuszczać, że w ten sposób Potocki chciał spowodować możliwie szybkie zaludnienie nowego miasta, co wcale nie było łatwe w realiach kraju zdepopulowanego i zniszczonego wojnami i klęskami elementarnymi.

A3 – dostosowanie niemożliwe, ponieważ w przypadku nowej świątyni w nowo lokowanym mieście nie mogło dojść do dostosowania układu miasta do istniejącej świątyni parafialnej;

B1 – sytuacja niemożliwa;

B2 – gdy parafia na terenie lokowanego miasta istniała, ale przy okazji lokacji wskazano nowe miejsce na kościół, w takim przypadku wiązało się to najczęściej z dążeniem do jakości kompozycji urbanistycznej;

B3 – jedna z najczęstszych sytuacji, którą można uznać za teoretycznie modelową, zwłaszcza w przypadku lokacji na tzw. surowym korzeniu, jednak, co widać na podstawie przebadanych przykładów, występująca tylko w części przypadków;

C1 – istniejący kościół parafialny w sąsiedniej wsi (rzadziej mieście), niepowiązany w żaden sposób kompozycyjnie z układem urbanistycznym nowego miasta;

C2 – gdy skomponowano nowy układ urbanistyczny bez powiązania kompozycyjnego z istniejącą na terenie objętym lokacją świątynią parafialną (przykładem jest Ostrów);

C3 – właściwie niemożliwe, bowiem w przypadku tworzenia nowej instytucji parafialnej podczas lokacji, lokalizacja nowego kościoła zawsze była elementem nowego rozplanowania, niezależnie od jakości uzyskanych efektów przestrzennych, sytuacja taka miała miejsce w jednym przypadku omówionym poniżej – w Serokomli.

A. Sposoby adaptacji istniejących kościołów w przestrzeni nowo lokowanych miast

A1.

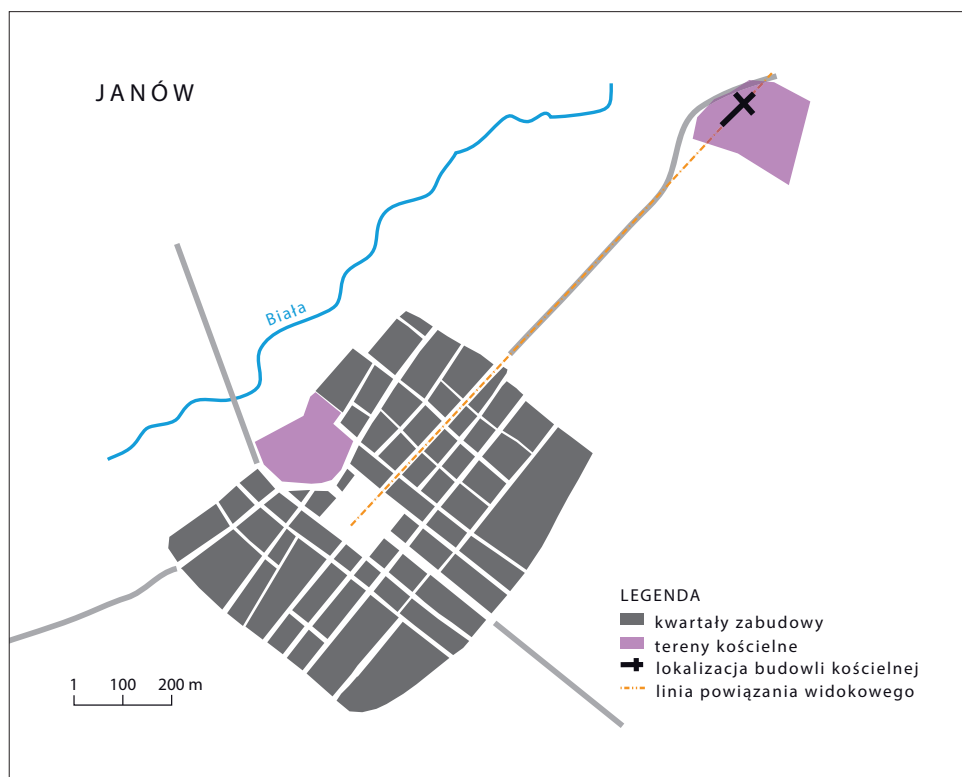
Czytelny i interesującym z punktu widzenia kształtowania przestrzeni nowo lokowanego miasta przykładem takiego działania jest **Janów** (nazwany później dla odróżnienia od innych miast o tej nazwie Lubelskim), lokowany w 1640 r. jako Biała, na podstawie przywileju Władysława IV

przez Katarzynę z Ostrogskich, wdowę po Tomaszu Zamoyskim, na terenie położonym na południowy wschód od wsi Biała⁶. Na etapie lokacji nie przewidziano w Janowie utworzenia nowego kościoła parafialnego, miasto znalazło się w istniejącej parafii bialskiej⁷. Z tego względu nie przewidziano miejsca na kościół parafialny w samym mieście, jednak dostosowano układ przestrzenny miasta do lokalizacji istniejącej świątyni w Białej.

Układ urbanistyczny Janowa, zaprogramowany w czasie lokacji miasta, jest dojrzałą kompozycją złożoną z rozplanowanego krzyżowo centrum osadniczego z obszernym, kwadratowym rynkiem, otoczonego strefą pasów działek ogrodowych. Całość układu zorientowana została ze skreśleniem o 45 stopni w stosunku do osi północ-południe. Przyczyną takiej orientacji całości założenia zapewne był przebieg rzeki Białej, nad którą usytuowano miasto. O staranności rozplanowania i rozmierzenia układu świadczy przede wszystkim konsekwencja w kształtowaniu sieci ulic, tworzących ortogonalną siatkę. Pewne nieregularności, które występują na obrzeżach układu, wynikły zapewne z dostosowania do ukształtowania terenu, jednak zwłaszcza wyloty ulic z rynku zostały rozmierzone precyzyjnie, pod kątem prostym w stosunku do pierzei rynkowych. Wyjątkiem jest tu wylot ulicy Bialskiej, skierowanej ze środka rynku w kierunku północno-wschodnim, ku wsi Białej. Droga ta, wytrasowana w linii prostej, jest skreślona o kilka stopni w stosunku do pierzei rynku oraz biegnących w tym samym kierunku ulic wychodzących z narożników rynku, a jej oś trafia dokładnie na miejsce,

⁶ Taką też nazwę początkowo nosiło miasto, niedługo później, na część syna Katarzyny, Jana, nazwane Janowem. O lokacji Białej i kwestii zmiany nazwy szeroko: H. Rożek, *Powstanie Janowa Lubelskiego i jego rozwój w okresie staropolskim*, w: *Janów Lubelski 1640–2000*, red. Z. Baranowski, J. Łukasiewicz, B. Nazarewicz, Janów Lubelski 2010, s. 12 i n.

⁷ Sytuacja ta trwała do 1867 r., kiedy to przeniesiono parafię do kościoła poddominikańskiego w Janowie, S. Orzeł, *Dominikanie w Janowie Lubelskim w latach 1660–1864*, w: *Janów Lubelski*, s. 258.

Ryc. 1. Wszystkie ilustracje są autorskimi rekonstrukcjami układów urbanistycznych omawianych miast, wykonanymi na podstawie archiwalnych planów i/lub analiz retrogresywnych obecnie zachowanych układów geodezyjnych

gdzie do spalenia w 1914 r. znajdował się bialski kościół parafialny⁸.

Fakt, że tylko ta jedna ulica wychodząca z rynku, na dodatek jedna z ważniejszych, zlokalizowanych w środku pierzei, na jednym z głównych traktów przechodzących przez miasto, jest skrzywiona w stosunku do pozostałej sieci ulicznej, sugeruje zamierzone działanie projektowe. Jak można przypuszczać, celem takiej nieregularności układu było odpowiednie powiązanie widokowe rynku z kościołem parafialnym, znajdującym się poza układem przestrzennym miasta, ale jednocześnie na tyle blisko (ok. 1200 m, czyli ok. 25 sznurów od środka rynku), że takie powiązanie było

możliwe. Niewielkie przewyższenie terenu pomiędzy rynkiem (poziom rynku to rzędna bezwzględna ok. 218,5 m n.p.m.) a kościołem (rzędna bezwzględna poziomemu posadowienia kościoła to ok. 224 m n.p.m.), w odległości ok. 650 m od rynku (rzędna bezwzględna najwyższego punktu przewyższenia w ciągu ulicy Bialskiej to ok. 232 m n.p.m.)⁹ co prawda uniemożliwiało bezpośredni ogłód istniejącego do 1915 r. drewnianego kościoła z rynku, jednak wystarczyło, aby kościół lub jakiś jego element (np. wieża) miał ok. 20 m wysokości, by był widoczny w zamknięciu ulicy Bialskiej. Wysokość ponad 20 m bryły kościoła lub jego elementu była zaś normą w architekturze murowanych

⁸ O kościele tym szerzej: H. Mąciak, P. Piotrowska, M. Piotrowski, D. Szulc, *Badania w Białej Poduchownej koło Janowa Lubelskiego w roku 2020*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, 23, 2021, s. 93–115.

⁹ Rzędne bezwzględne podaję na podstawie map topograficznych udostępnionych na portalu internetowym <http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/> [dostęp: 25 stycznia 2024].

świątyń wznoszonych w pierwszej połowie XVII stulecia w Rzeczypospolitej¹⁰. Można również przypuszczać, biorąc pod uwagę szeroką skalę i poziom mecenatu Zamoyskich w tym okresie, że drewniany kościół istniejący w Białej w chwili lokacji przestrzennej miasta nie był traktowany jako docelowy.

A2.

Lokowany na podstawie przywileju Zygmunta I z 1519 r. **Łańcuchów**, własność Kuropatwów¹¹, był siedzibą starszej parafii¹². Mimo stosunkowo szybkiej utraty miejskiego statusu¹³, w Łańcuchowie zachował się częściowo czytelny układ urbanistyczny. Kościół miał w nim miejsce wyjątkowo wyeksponowane, działka z kościołem i cmentarzem stanowiła zachodnią pierzeję rynku, na wprost przeprawy przez Wieprz¹⁴.

W założonej przez Andrzeja Tęczyńskiego na podstawie przywileju Zygmunta I wydanego 8 czerwca 1532 r. **Końskowoli** (Konińskiej Woli)¹⁵ zaadaptowano w układzie miejskim istniejący kościół parafialny¹⁶. Jest to jeden z nielicznych przypadków wśród omawianych w niniejszym artykule, gdzie możemy z całkowitą pewnością wskazać miejsce kościoła w chwili lokacji, bowiem zachowane do dziś prezbiterium świątyni parafialnej w zasadniczym

zrębie murów pochodzi z okresu bliskiego założeniu miasta¹⁷. Sposób lokalizacji kościoła w układzie urbanistycznym jest analogiczny, jak w lokowanych wcześniej Czemiernikach i Łańcuchowie – teren kościelny stanowi jedną z pierzei rynku, zarazem w dość nieregularny sposób wchodząc w przestrzeń rynku, co sprawia wrażenie w rzucie pionowym, jakby kościół w pewnym sensie stał na placu, był jego częścią¹⁸. Takie rozwiązanie, jakkolwiek nie może być uznane za typowe, to jednak posiada analogie. Zwraca także uwagę skierowanie traktu z zachodu, od przeprawy na Wiśle, wprost na kościół, którego najstarsza część – prezbiterium, znajduje się na osi ulicy. Co znamienne, korpus nawowy końskowolskiego kościoła, wiązany z rozbudową już po lokacji miasta, ma os podłużną obróconą o kilka stopni na południe, przez co efekt niemal symetrycznego zamknięcia osi traktu przez kościół nie jest dziś dobrze czytelny w przestrzeni.

Jednym z przykładów miast, w których jako część kompozycji urbanistycznej miasta uwzględniono istniejący wcześniej kościół parafialny jest także **Bychawa**. Miasto powstało z inicjatywy Mikołaja Pileckiego w końcu lat trzydziestych XVI w., zapewne w 1539 r. zasadniczy układ urbanistyczny centrum osadniczego był już rozmiarzony¹⁹.

¹⁰ Na północ od janowskiego rynku w niedługim czasie po lokacji miasta zlokalizowano zespół klasztoru dominikanów, jednak jak wskazują źródła z epoki, związane z okolicznościami fundacji klasztoru, teren ten nie był planowany początkowo jako miejsce zarezerwowane dla obiektu sakralnego – były to łąki nad rzeką. Późniejsza lokalizacja kościoła dominikańskiego i jego powiązania urbanistyczne z układem przestrzennym miasta, zwłaszcza z rynkiem i ul. Ulanowską, na której zamknięciu znalazła się wieżyczka na sygnaturkę kościoła, stanowi odrębny temat, świadczący o jakości pracy projektowej autora kościoła, ale niezwiązany z problematyką lokacji przestrzennej Janowa.

¹¹ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 252.

¹² J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 80 i 285.

¹³ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 252.

¹⁴ Lokalizacja obecnie istniejącego, wybudowanego w latach 1812–1817 kościoła jest inna, wybudowano go w powiązaniu z zespołem dworskim, na południe od rynku.

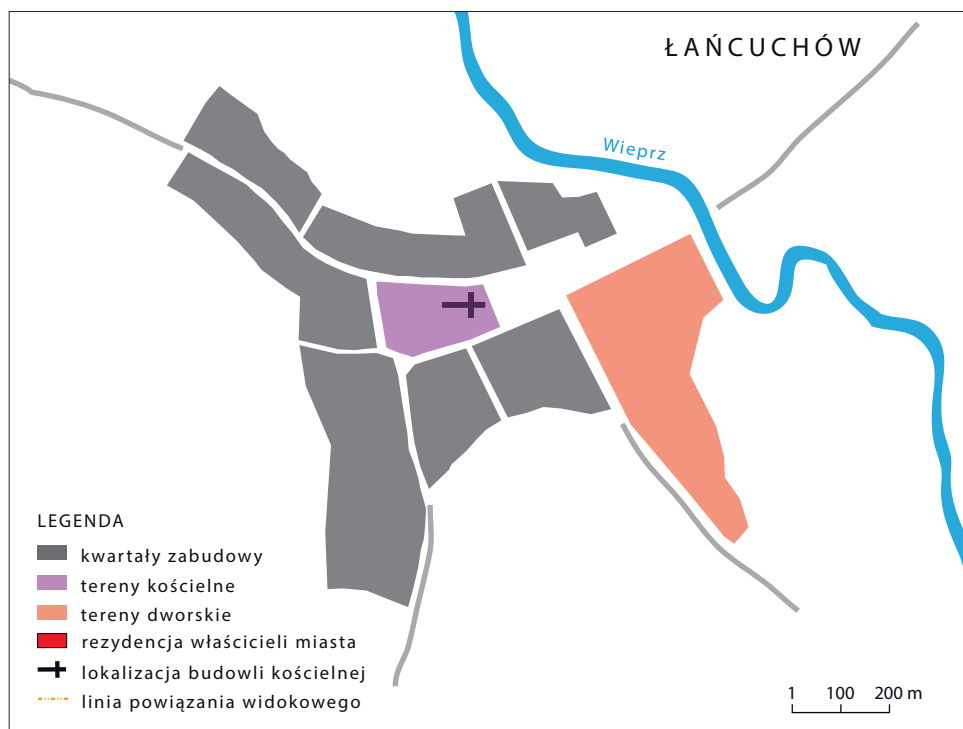
¹⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 251.

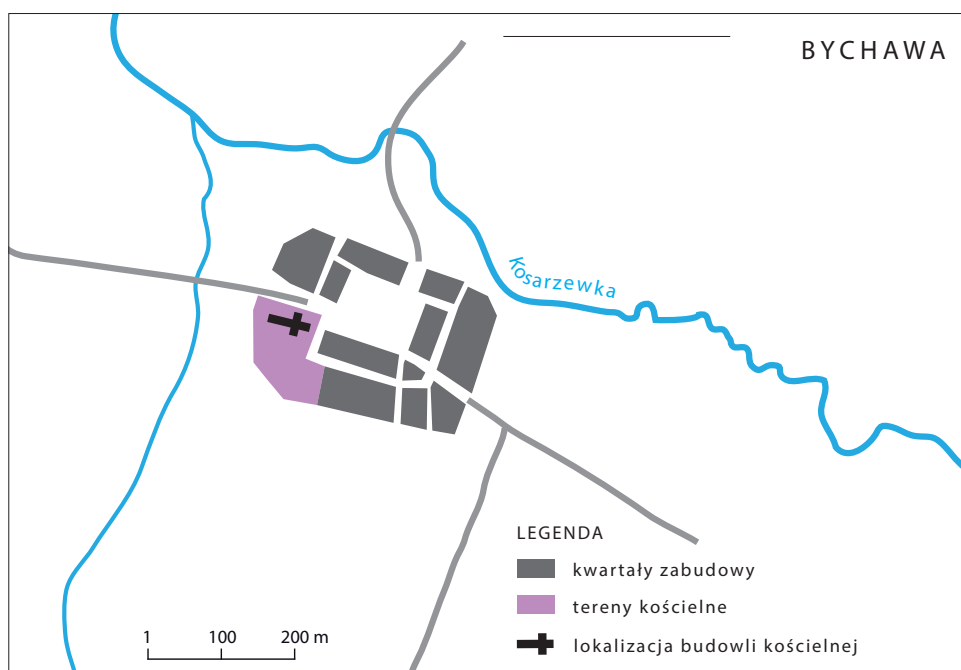
¹⁶ Parafia w Końskowoli zdaniem Jacka Chachaja powstała między 1389 a 1400 r., Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 78, przyp. 12.

¹⁷ O chronologii budowy kościoła w Końskowoli szerzej: R. Niedźwiadek, *Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli*, „Analecta Archeologica Ressoiviensia”, 7, 2012, s. 578–581 oraz tenże, *Zespół sakralny w Końskowoli*, w: *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2013, s. 51–57, gdzie także informacja o datowaniu pochówków z wnętrza kościoła, z których najstarsze poprzedzały lokację miasta, co jest dowodem na funkcjonowanie w tym miejscu cmentarza kościelnego. Istotne uwagi o historii końskowolskiego kościoła także R. Zwierchowski, *Dwa późnogotyckie murowane kościoły fundacji Tęczyńskich w Kraśniku i Końskowoli (Konińskiej Woli)*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, 23, 2021, s. 116–136.

¹⁸ Co ciekawe, podobnie sytuację budowlę w przestrzeni odebrał wizytator w 1595 r., który stwierdził, że kościół znajduje się „in circulo oppidi”, co można interpretować jako „w rynku”, Archiwum Kurii Metropolitalnej Krakowskiej [dalej: AKMKr], sygn. AVCap3, k. 125v.

¹⁹ Przywilej lokacyjny wydany został przez Zygmunta I 16 maja 1537 r. (miasto określono w nim jako Klethne), dokument zaś lokacyjny Mikołaja Pileckiego sygnowano 24 czerwca 1539, R. Szczygieł, *Lokacja*

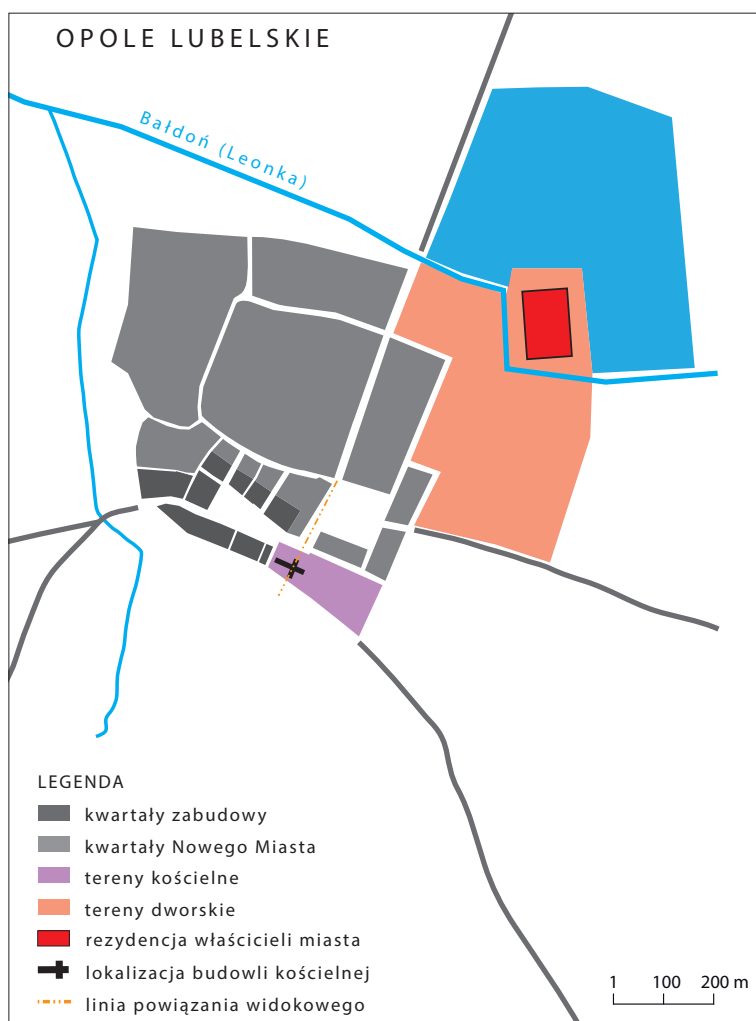

Nowy układ dostosowano do istniejącego kościoła w taki sposób, że znalazł się on w narożniku rynku, na sposób typowy w lokacjach średniowiecznych. Jedy-
nym śladem dążenia do wyeksponowania go w widoku w rynku jest lekkie skrzywienie pierzei południowej placu, na przedłużeniu której zlokalizowana była świątynia. Jednocześnie ukształtowanie terenu Bychawy – szeroki wąwóz wcinający się w rynek, którym biegł trakt z kierunku Bełżyc, powodowało i powoduje dobrą ekspozycję bierną kościoła z placu rynkowego, ponad wąwozem²⁰.

miasta i jego rozwój, s. 47, kopia dokumentu m.in. w Archiwum Państwowym w Lublinie [dalej: APL], Akta m. Bychawy, sygn. 1. O przestrzeni Bychawy także: P. Patoczka, *Postać krajobrazowa miasteczka – Bychawa koło Lublina*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie”, 18, 1984, s. 157–162; P. Sygowski, „Bychawa woj. Lubelskie, studium historyczno-urbanistyczne”, Lublin 1984, mps, Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 2084 oraz E. Przesmycka, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin 2001, s. 215–228. Ostatnio najszerszej o przestrzeni Bychawy – ale głównie w odniesieniu do okresu międzywojennego: J. Kuna, *Bychawa 1919–1939. Kartograficzna rekonstrukcja miasta*, Lublin 2018.

²⁰ W dotychczasowej literaturze pojawiały się przypuszczenia, jakoby poprzedni kościół parafialny, przed budową nowego na początku

XVII w., znajdował się w innej lokalizacji – po południowo-wschodniej stronie miasta lokacyjnego, przy skrzyżowaniu dróg do Wysokiego i do Gałęzowa, przy obecnej ul. Partyzantów, a śladem jego lokalizacji miałyby być kapliczka (P. Sygowski, „Bychawa woj. Lubelskie”, s. 63, za nim przekonanie o innej lokalizacji starszego kościoła przejął J. Kuna, *Bychawa 1919–1939, passim*). Ponadto, Paweł Sygowski przytacza relacje mieszkańców Bychawy dotyczące szczątków ludzkich wykopywanych podczas budowy na tej nieruchomości domu towarowego w latach sześćdziesiątych XX w., co interpretuje jako cmentarz przykościelny (tenże, „Bychawa woj. Lubelskie”, s. 65). Argumentem przeciwko tej tezie jest jednak przede wszystkim treść wizytacji biskupiej z 1595 r., gdzie wprost zapisano, że kościół zbudowany z drewna brzoźowego jest położony na wschód od stawu, co odpowiada lokalizacji istniejącego do dziś kościoła murowanego, oraz że jest to ten sam kościół który był sprofanowany przez protestantów (AKMKr, sygn. AVCap3, k. 64). Ponadto na planie przedstawiającym nieruchomości będące własnością probostwa bychawskiego, sporządzonym w 1802 r. (Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany guberni lubelskiej, sygn. 100), nie zaznaczono tejże nieruchomości jako należącej do kościoła, a co więcej, zaznaczono w jej bezpośredniej okolicy domy. Nie zachowały się akta miejskie Bychawy z początku XVII w., zatem nie mamy wiedzy o ewentualnych zmianach własności działek, które musiałyby być wykupione na kościół, gdyby faktycznie miał on być przeniesiony na nowe miejsce w kilka dekad po lokacji przestrzennej miasta. Niestety nieruchomość przy ul. Partyzantów nie była przedmiotem badań archeologicznych, a cmentarz przy kościele parafialnym badany był tylko częściowo, w związku z inwestycją budowy zbiornika gazu. Wyniki badań nie pozwalają na uściślenie jego datowania (D. Włodarczyk, „Dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad pracami związanymi z wykonaniem wykopu pod zbiornik gazu przy kościele św. Jana Chrzciciela w Bychawie”, Lublin

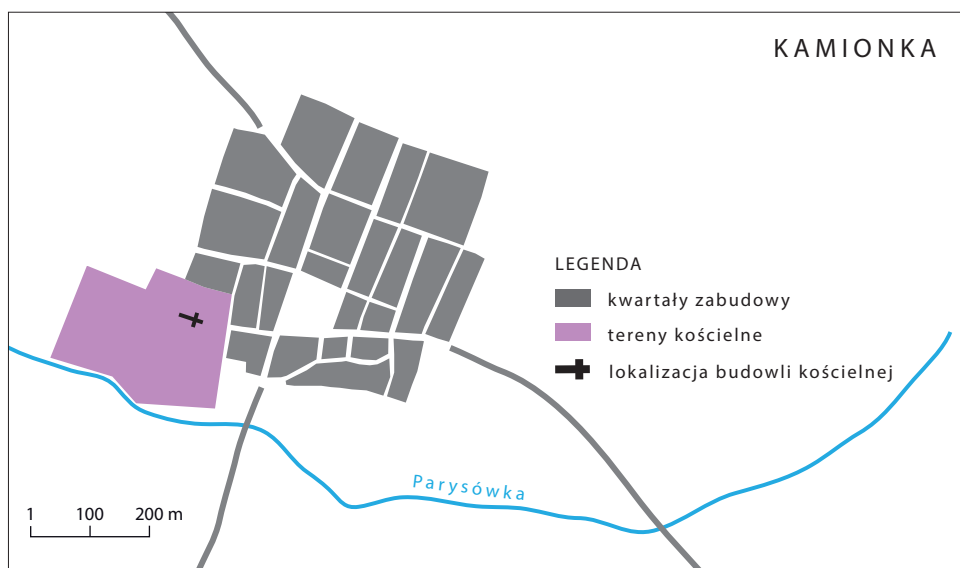
Z końca lat czterdziestych XVI stulecia pochodzą dwa bliskie sobie bardzo pod względem konstrukcji kompozycji przestrzennej „nowe miasta”, zakładane przy istniejących już ośrodkach miejskich, posiadających parafie: **Opole**²¹ i **Kamionka**²². W obu przypadkach założenie „nowych miast” nie wiązało się z powołaniem nowej gminy miejskiej, ale było rozszerzeniem

miasta istniejącego. W obu też istotnym elementem kompozycji urbanistycznej „nowego miasta” stawał się istniejący wcześniej kościół parafialny, zlokalizowany poza tymże „nowym miastem”, na obszarze miasta starego. Do lokalizacji kościołów dostosowano kształty nowych placów rynkowych, których jedna pierzeja (w Opolu zachodnia, w Kamionce południowa) została skrzywiona nieortogonalnie w stosunku do reszty regularnego układu, jak się wydaje po to właśnie, aby eksponować kościół. Jednocześnie kościoły zamykały optycznie jedne z głównych dróg wbiegających do miasta: w Kamionce od strony

2010, mps, Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 22854), co nie pozwala na rozstrzygnięcie tego problemu.

²¹ Nowe Miasto wzmiankowane w 1548 r., APL, Akta miasta Opola, sygn. 2, s. 30 i s. 45; R. Szczygieł, *Początki organizacji cechowej*, s. 68.

²² Nowy Rynek rozmiarowy został 10 maja 1549 r. przez wójta kamionckiego Jana, R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 328.

Lewartowa, w Opolu od strony północnej, z Kazimierza. W Kamionce zachowany do dziś późnogotycki kościół zamyka swoim prezbiterium uliczkę prowadzącą od rynku na kontynuacji południowej pierzei. W Opolu co prawda obecny kościół jest nowszy, rozpoczęty po 1663 r., a ukończony w 1675, ale bezsprzecznie kontynuuje lokalizację starszego, istniejącego w chwili rozmierzania Nowego Miasta²³. Nieznany nam z imienia szesnastowieczny urbanista²⁴ wytyczył ponadto przed kościołem, dzięki skrzywieniu pierzei zachodniej nowego rynku, niewielki plac w kształcie trapezu, który rozszerza się, eksponując boczną elewację świątyni. Po 1617 r. dokładnie na osi tego placu, przy drewnianym kościele wybudowano zachowaną do dziś, choć przekształcaną w latach 1748–1749, kaplicę grobową Feliksa Słupeckiego²⁵.

Lokowany na prawie magdeburskim przez Piotra Firleja około 1550 r.

Markuszów²⁶ został rozplanowany w oparciu o regularny, geometryczny układ przestrzenny, łączący tradycję średniowieczną (szachownicowy plan centrum osadniczego) i nowe rozwiązania (przyległe do centralnej części działki ogrodowe, ujęte wraz z gruntami rolnymi w jedną całościową kompozycję)²⁷. W układzie tym zaadaptowano lokalizację kościoła parafialnego, sięgającego historią początków XV w.²⁸ Położona na wyniesieniu nad rzeką Kurówką, w pobliżu siedziby właścicieli wsi, a później miasteczka, działka kościelna stała się częścią nowego, regularnego układu przestrzennego rozplanowanego podczas lokacji przestrzennej miasta, jednak nie została powiązana w wyraźniejszy sposób widokowo ani z rynkiem, ani z głównymi drogami przechodzącymi przez Markuszów²⁹.

²⁶ R. Szczygiel, *Lokacje miast w Polsce*, s. 253.

²⁷ T. Zarębska, *Działalność urbanistyczna Firlejów*, s. 107–108.

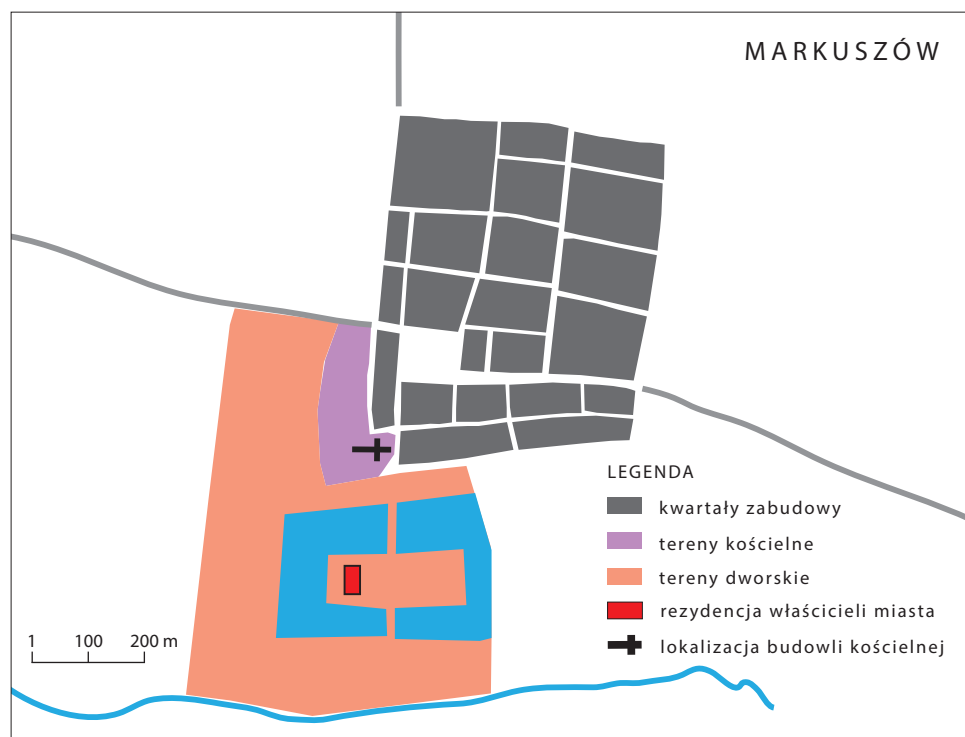
²⁸ J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 81 i 286.

²⁹ Warto zauważyć, że, jak mógłby wskazywać układ przestrzenny Markuszowa zarejestrowany na Mapie Heldensfelda na początku XIX stulecia, po południowo-zachodniej stronie układu urbanistycznego miasteczka znajdowała się pierwotnie wieś Markuszów, wzdłuż drogi, obecnej ul. Łany – kościół znajduje się na wschód od dawnej wsi. Jak się wydaje, znacznie ciekawszą z urbanistycznego punktu widzenia lokalizację otrzymał fundowany w 1608 r. przez Gertrudę z Opalińskich i Jana

²³ H. Mącik, *Ozdoba Opola Lubelskiego. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Opolu Lubelskim*, Opole Lubelskie 2019 (wyd. II uzup.), s. 18–19.

²⁴ Używam tego określenia mimo pełnej świadomości jego anachroniczności w XVI w., dla podkreślenia fachowości pracy tego nieznanego nam twórcy.

²⁵ O opolskim kościele parafialnym i jego przekształceniach architektonicznych szerzej: H. Mącik, *Ozdoba Opola Lubelskiego*.

W rozszerzonym w 1567 r. układzie urbanistycznym **Wąwolnicy** jako jeden z punktów odniesienia dla kształtowania przestrzennego nowej fazy miasta posłużył kościół św. Marii Magdaleny, znajdujący się od XIV w. na wąwolnickim przedmieściu. Kościół parafialny, położony na terenie średniowiecznego miasta na ostańcu w dolinie Bochotniczanki, zwanym później Wzgórzem Kościelnym, nie został zaadaptowany do układu nowo rozmierzanego miasta. Kościół św. Marii Magdaleny znalazł się w nowej sytuacji przestrzennej, w której powiązano go z rynkiem wizualnie i komunikacyjne uliczką wychodzącą z zachodniej pierzei placu w jednej trzeciej

jej długości³⁰. Prezbiterium kościoła, najpóźniej od XVII w. murowanego³¹, zamykało optycznie uliczkę w widoku z rynku. Jeszcze silniej wyeksponowano kościół z ulicy wychodzącej z południowo-wschodniego narożnika rynku, której bieg skierowano wprost na bryłę świątyni. Pozostaje zagadką, czy te zabiegi były wyrazem zamiaru podniesienia statusu kościoła św. Marii Magdaleny i zarazem przeniesienia doń siedziby parafii³², czy też były po prostu zasługą przygotowania zawodowego rozmierzającego miasto mierniczego, jak można sądzić, bardzo kompetentnego³³.

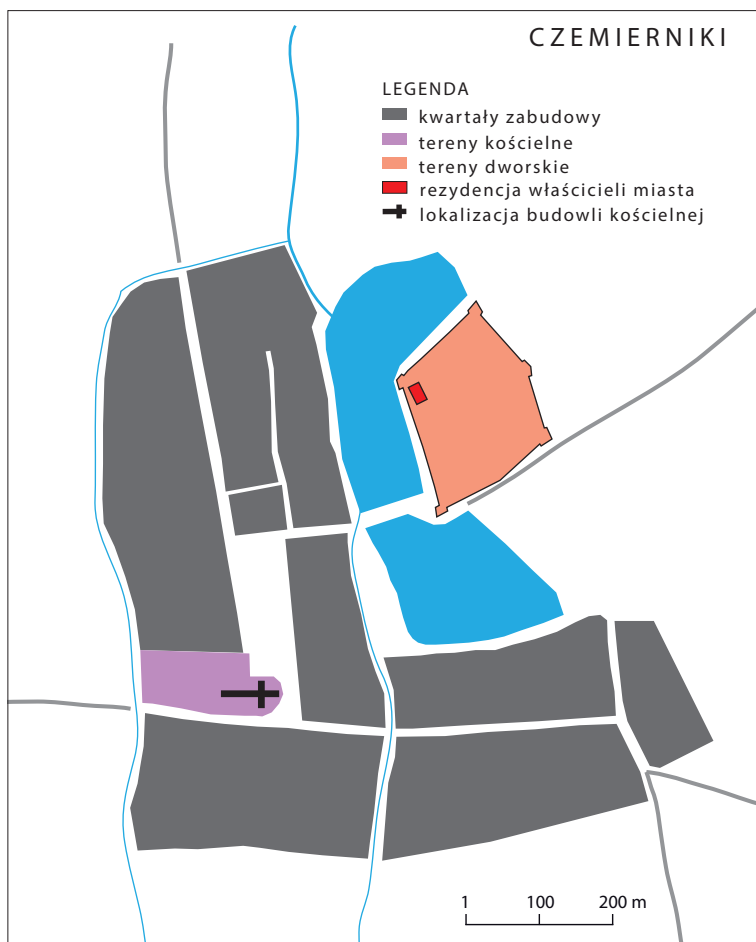
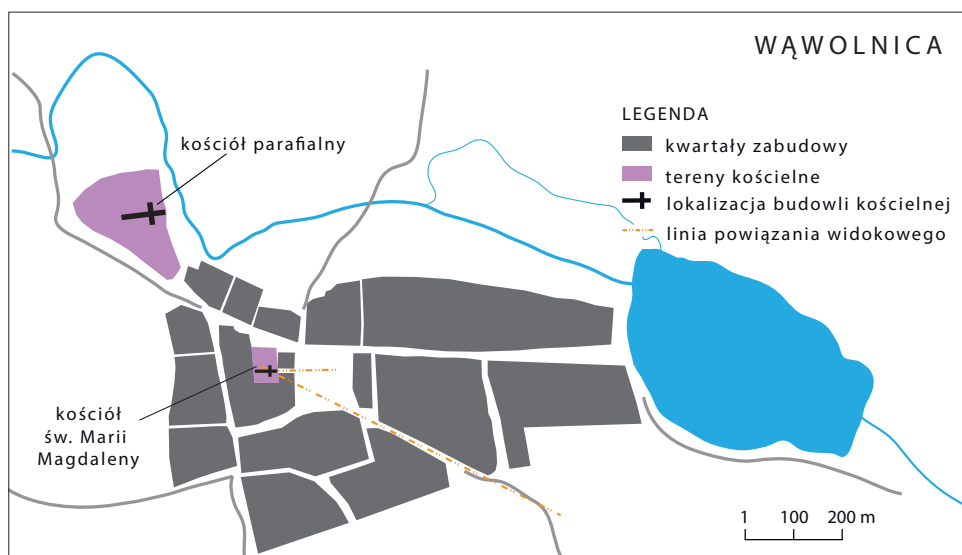
³⁰ Sytuację tę obrazuje dokładnie plan Wąwolnicy z 1820–1821 r., APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 438.

³¹ Kościół św. Marii Magdaleny nie zachował się, jego relikty były badane archeologicznie, K. Pisarek-Małyszczek, *Wąwolnica w średniowieczu*, Lublin 2007, s. 144–146.

³² Warto zaznaczyć, że w lokalnej tradycji występowały przekazy o staroświeństwie tego kościoła względem kościoła parafialnego, zarządzanego przez świętokrzyskich benedyktynów.

³³ Dotychczas badacze mieli odmienne niż wyrażone powyżej zdanie na temat planu Wąwolnicy, Teresa Zarębska (*Działalność urbanistyczna Firlejów*, s. 111) oraz za nią Irena Rolska (*Firlejowie Leopardzi*, s. 437)

Firleja, a ukończony w 1609 r., kościół szpitalny św. Ducha, zlokalizowany przy drodze w kierunku Lublina. Kościół ten, jak wskazuje Mapa Heldensfelda, mógł być wyeksponowany z głównej drogi z Kurowa, która pierwotnie, inaczej niż obecnie, nie wpadała w przestrzeń rynku w jego południowo-zachodnim narożniku, ale w północno-wschodnim. Jednocześnie, ponad drewnianą zabudowę miasta bryła kościoła była widoczna mniej więcej w połowie pierzei wschodniej rynku.

Niewykluczone, że najwcześniejszym przykładem celowego skomponowania istniejącego kościoła parafialnego z układem miejskim, a także z głównymi drogami biegnącymi do miasta są **Czemierniki**, lokowane przez Mikołaja Firleja w 1509 r.³⁴ Należy jednak zachować ostrożność w takiej interpretacji tej dojrzałej kompozycji urbanistycznej, bowiem brak jest rozstrzygających dowodów, czy zachowany do dziś układ przestrzenny miasta jest efektem lokacji, czy może późniejszych przekształceń³⁵, a ponadto, czy lokalizacja monumentalnego kościoła wybudowanego z fundacji Henryka Firleja z lat 1603–1614 powtarza wcześniejsze miejsce kościoła. Być może argumentem dla traktowania tej lokalizacji jako pierwotnej byłby przykład omówionych wyżej Łańcuchowa i Końskowoli, lokowanych w zbliżonym okresie, gdzie kościół znalazł się w analogicznym miejscu rynku jak w Czemiernikach.

W przypadku lokowanego na podstawie przywileju Zygmunta I z 26 stycznia 1548 r. przez Kijańskich miasta **Janisław**, na gruntach Pliszczyna pod Lublinem, zupełny brak zachowanych relikwów założenia miejskiego³⁶ powoduje niemożliwość analizy, w jaki sposób zamierzano w przestrzeni miasta odnieść się do istniejącego w Bystrzycy kościoła parafialnego³⁷.

B. Nowy kościół jako element kompozycji urbanistycznej

B2.

Jako przykład podobnej sytuacji należy wskazać przede wszystkim **Chodel**, lokowany w 1517 r.³⁸ Parafia w Kłodnicy, jak nazywano wcześniej to miejsce, istniała w pierwszej ćwierci XIV w., a jej siedzibą był kościół św. Piotra, położony na północny zachód od terenu miasta lokacyjnego. Parafię przeniesiono do Chodla przed 1529 r.³⁹ Zapewne działka dla budowanego od lat trzydziestych XVI w. nowego kościoła murowanego w Chodlu, oddalonego nieco od rynku, zlokalizowanego w południowo-wschodnim narożniku „wyspy miejskiej”, została przygotowana w chwili rozmierzania miasta. Działkę kościelną poprzedzono odrębnym od rynku placikiem o trapezowatym rzucie, rozszerzającym się w kierunku wschodnim, otwierającym widok na kościół z południowo-wschodniego narożnika rynku⁴⁰. Ta dojrzała kompozycja, realizowana stosunkowo wcześniej na tle innych podobnych założeń (a jak się wydaje najwcześniejsza w tym typie na omawianym terenie), wskazuje na wysokie umiejętności projektanta miasta.

B3.

Rozwiązanie takie można uznać za modelowe. Jednak, jak pokazuje analiza omawianych układów urbanistycznych, nie było ono stosowane zawsze, chociaż najczęściej kościół parafialny stanowił część programu lokacyjnego i zarazem był świadomie komponowanym elementem

uznały go za niezbyt rozwinięty, o skromnym programie funkcjonalnym, zaś Alicja Kurzątkowska, Henryk Gawarecki i Czesław Gawdzik swego czasu określili go wręcz jako „prymitywny” (Zarębska, *Działalność urbanistyczna Firlejów*, s. 111). Autorzy ci nie odnosili się do problemu relacji do planu miasta kościoła św. Marii Magdaleny.

³⁴ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 250.

³⁵ Maria Brykowska stoi na stanowisku, iż jest to realizacja z początku XVII w., a pierwotny kościół miał stać w głębi działki kościelnej, po południowo-zachodniej stronie rynku, w jego narożniku, M. Brykowska, *Czemierniki*, s. 78. Niestety stwierdzenie zawarte w wizytacji z 1595 r. na temat lokalizacji kościoła czemiernickiego „extra circulus oppidi” można interpretować zarówno jako określenie „poza rynkiem miasta”, jak i „poza obrębem miasta”, AKMKr, sygn. AVCap3, k. 122v.

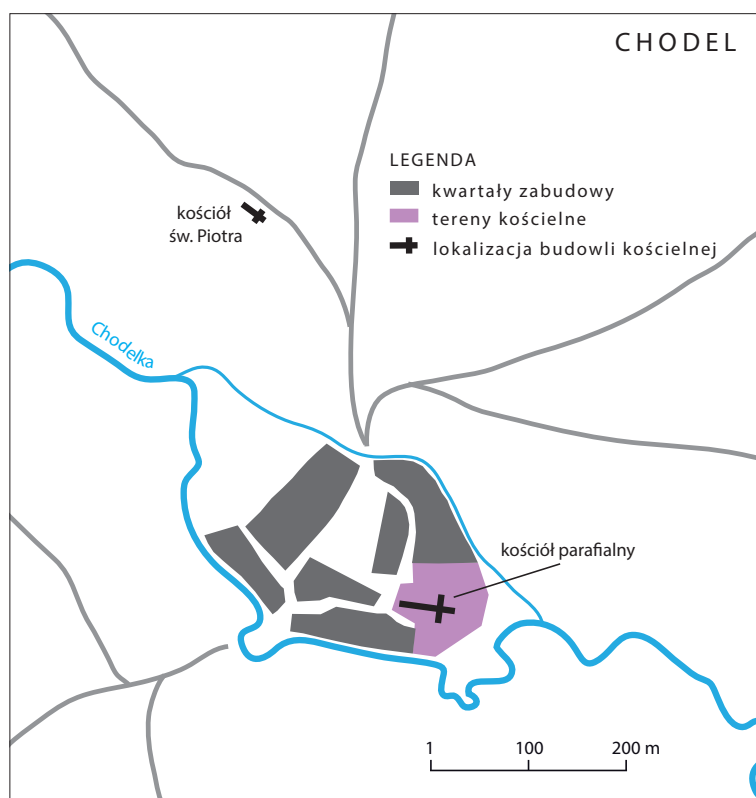
³⁶ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 251.

³⁷ Parafia istniała przed 1326 r., J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 267.

³⁸ *Matricularum Regni Poloniae summa, excussis codicibus, qui in Charophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. Ps. 4, Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, t. 2: *Acta vicecancellariorum 1507–1535*, Varsoviae 1912, s. 158, nr 11279; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 253.

³⁹ J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 85.

⁴⁰ Działanie takie można uznać za inspirowane ówczesną włoską myślą urbanistyczną, por. T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosławski, Warszawa 1976, s. 221.

układu urbanistycznego nowego miasta. Było tak zwłaszcza w XVI w., a i później na terenach ziemi chełmskiej i województwa bełskiego, gdzie sieć parafialna Kościoła rzymskokatolickiego nie była jeszcze tak zagęszczona jak w ziemi lubelskiej.

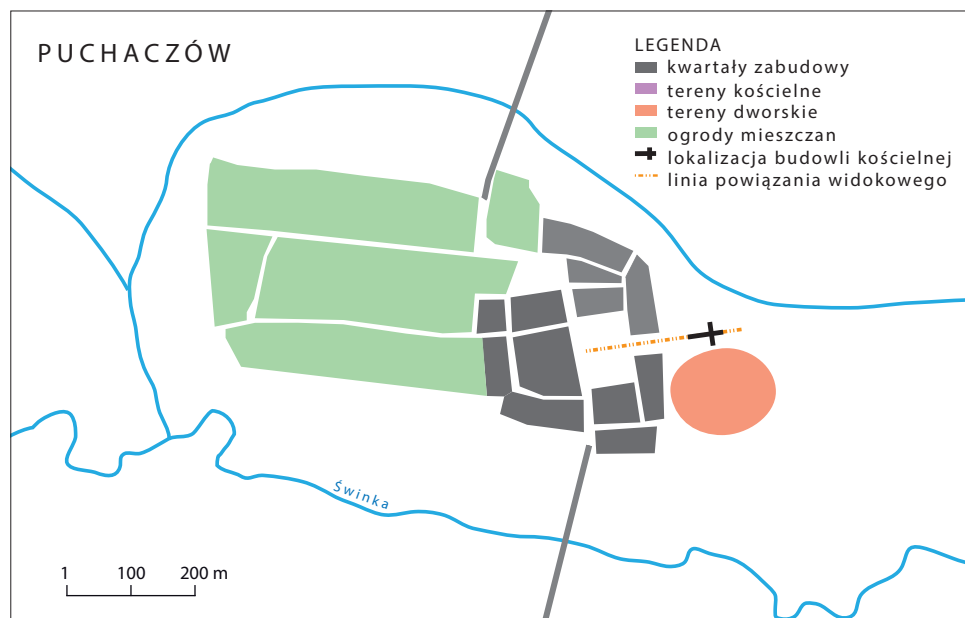
Interesującą kompozycją przestrzenną odznacza się **Puchaczów**, lokowany przez opatów sieciechowskich na podstawie przywileju Zygmunta Starego z 1527 r. Kościół został w nim zlokalizowany w pewnym oddaleniu od rynku (co ciekawe, w odległości od rynku równej szerokości tego placu), na zamknięciu uliczki wychodzącej mniej więcej ze środka pierzei wschodniej prostokątnego rynku. Jednocześnie ulica prowadząca do kościoła jest zestawiona ortogonalnie do głównej drogi biegnącej przez miasto wzdłuż pierzei zachodniej rynku. Najciekawsze jest to, że część miasta złożona z rynku i kwartałów przyrynkowych, ustawiona

prostopadle do kościoła, jest obrócona w stosunku do całości założenia miejskiego, obejmującego także ogrody na zachód od działek siedliskowych. Obecnie istniejący kościół, wybudowany według projektu Józefa Horsa w latach 1778–1786⁴¹, powtarza lokalizację starszych drewnianych: wybudowanego w związku z erekcją parafii w 1533 r.⁴² i kolejnego, wzniesionego po pożarze miasta z 1626 r.⁴³, jednak

⁴¹ J. Kowalczyk, *Architektura sakralna między Wisłą a Bugiem w okresie późnego baroku*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między wschodem a zachodem*, cz. 3: *Kultura artystyczna*, red. T. Chrzanowski, Lublin 1992, s. 77–84.

⁴² O powstaniu parafii puchaczowskiej szerzej: J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 85; B. Szady, *Rozwój terytorium parafii łączna do końca XVIII wieku*, w: *Studia z dziejów parafii pw. św. Marii Magdaleny w Łęcznej*, red. R. Jop, Łęczna 2010, s. 35.

⁴³ T. Moskal, *Św. Jan Chrzciciel w cieniu św. Benedykta z Nursji. Kartki z dziejów Puchaczowa*, „Roczniki Teologiczne”, 62, 2015, 4, s. 108. Tomasz Moskal za P. Szafranem podaje także informację o istnieniu przed lokacją miasta i założeniem parafii w Puchaczowie kaplicy drewnianej ufundowanej przez opatów sieciechowskich. Możliwe jest, że taką

nie jest usytuowany fasadą równolegle do pierzei rynku, jego oś jest skrzyżowana na południe, zapewne ze względu na ukształtowanie terenu – kościół usytuowano równolegle do biegu doliny północnej odnogi rzeki Świnki (dawniej zwanej Jagielnicą)⁴⁴. Nie ulega wątpliwości, że fundator miasta, opat sieciechowski Maciej, przewidywał założenie parafii w chwili lokacji, bowiem w dokumencie lokacyjnym wydanym 31 października 1527 r. przeznaczył dla plebana puchaczowskiego 2 łany gruntu na terenie pól miejskich⁴⁵. O ile nie ma wątpliwości w świetle dokumentu lokacyjnego, że działka kościelna była częścią programu lokacyjnego miasta, to dziś możemy się tylko zastanawiać, czy kościół

drewniany z okresu lokacji był usytuowany na osi poprzecznej rynku, a niezabudowana przestrzeń między nim a rynkiem stanowiła dodatkowy plac eksponujący świątynię. Sama lokalizacja kościoła w układzie urbanistycznym miasta i powiązanie z nią, jak się wydaje celowego, skrzyżowania części układu dowodzi świadomego projektowania jego relacji przestrzennych, w których budowla kościelna została potraktowana jako dominanta, co nie powinno dziwić w przypadku miasta będącego własnością instytucji kościelnej⁴⁶.

Michów, lokowany przed 1531 r. z inicjatywy Michowskich na terenie wsi Woła Rudnicka⁴⁷, należał początkowo do parafii Rudno, jednak można uznać, że w programie lokacyjnym zawarto także utworzenie

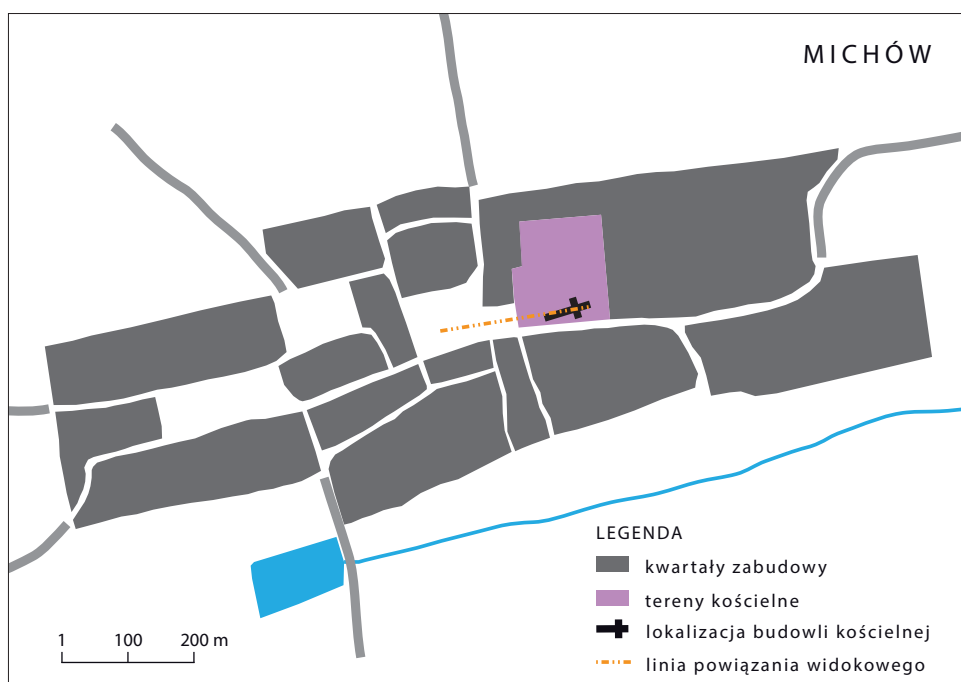
kaplicę posiadali oni w swoim *fortalicium*, ale też niewykluczone, że powstała dopiero w związku z lokacją miasta, po 1527 r., ale jeszcze przed erekcją parafii – dlatego w 1533 r. już istniała. Nie wspomniano o kaplicy w wizytacji z 1595 r., AKMKr, sygn. AVCap3, k. 121–122.

⁴⁴ Niewykluczone, że celem Józefa Horsa było nie tylko odpowiednie posadowienie budowli na stabilniejszym gruncie niż dno doliny rzecznej, ale także ukształtowanie efektownego widoku z rynku na usytuowany skośnie kościół.

⁴⁵ APL, Akta miasta Puchaczowa, sygn. 9, s. 25; S. Kuraś, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 193.

⁴⁶ Również lokalizacja dworu opatów sieciechowskich wskazuje na świadome projektowanie jej powiązań z układem przestrzennym miasta. W tym przypadku wiadomo, że obronny dwór opatów istniał przed lokacją miasta, które powstało na polu w jego pobliżu („in loco sive campo prope propugnaculum seu fortalicium nostrum”), wskazuje tak dokument lokacyjny opata Macieja z 31 października 1527 r., późniejszy odpis dokumentu w APL, Akta miasta Puchaczowa, sygn. 9, s. 24. Zapewne to właśnie ta lokalizacja i związana z nią lokalizacja kościoła spowodowały specyficzne zniekształcenia w układzie planu miasta.

⁴⁷ R. Szczygiel, *Lokacje miast w Polsce*, s. 253.

parafii i budowę nowego kościoła⁴⁸. Lokalizacja świątyni, poprzedzonej placykiem, oddzielonej od rynku blokiem zabudowy, po jego wschodniej stronie, przy głównej drodze wschód-zachód przez miasteczko, wskazuje na świadome działanie projektowe. Skręcenie odcinka tej drogi na zachód od rynku – między skrzyżowaniem szlaków północ-południe z wschód-zachód a rynkiem, dało możliwość wyeksponowania kościoła na jej osi. W 1859 r. kościół stał frontem do drogi⁴⁹, inaczej niż obecnie zachowany, wybudowany w latach 1878–1871. Nie jest jasne, czy świątynia ukazana na planie z 1859 r. kontynuowała nie tylko lokalizację, ale i orientację wcześniejszych.

We **Wrzelowcu**, lokowanym przez Mikołaja Wrzelowskiego na podstawie przywileju Zygmunta I z 3 kwietnia 1543 r.⁵⁰,

parafia (określana jako Kluczkowice) powstała przed 1545 r.⁵¹ – zatem, jak można przypuszczać, jeszcze w trakcie lokacji przestrzennej i organizacji miasta. Kościół usytuowano na osi placu rynkowego, po jego północnej stronie, na wzniesieniu dobrze wyeksponowanym ponad rynkiem. Nie jest niestety pewne, czy ówczesna świątynia była orientowana – jak obecna, pochodząca z lat 1777–1782 – i tym samym ustawiona bokiem do rynku, czy może usytuowana osiowo, fasadą do placu – co byłoby jedną z wcześniejszych tego rodzaju sprzężonych kompozycji w Polsce.

Przykładem programowego skomponowania nowego kościoła parafialnego w powstającym układzie urbanistycznym miasta jest także **Baranów** (nad Wieprzem). Miasto założone zostało jako Laszkowice, na gruntach wsi o tej nazwie przez Piotra Firleja na podstawie przywileju Zygmunta Augusta z 18 marca 1544 r.⁵² Parafia powstała niedługo później, w 1549 r.,

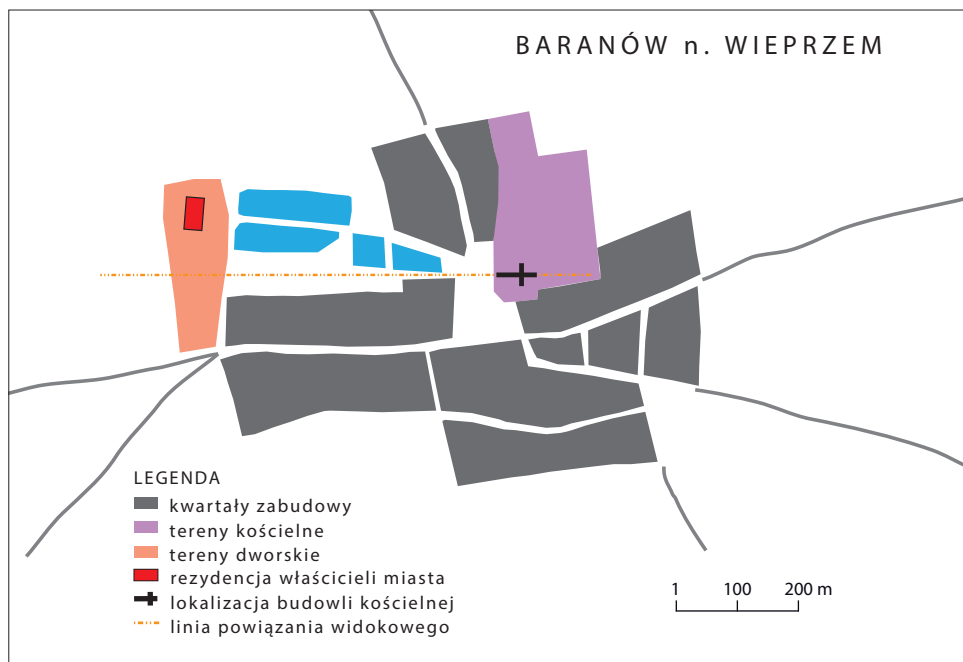
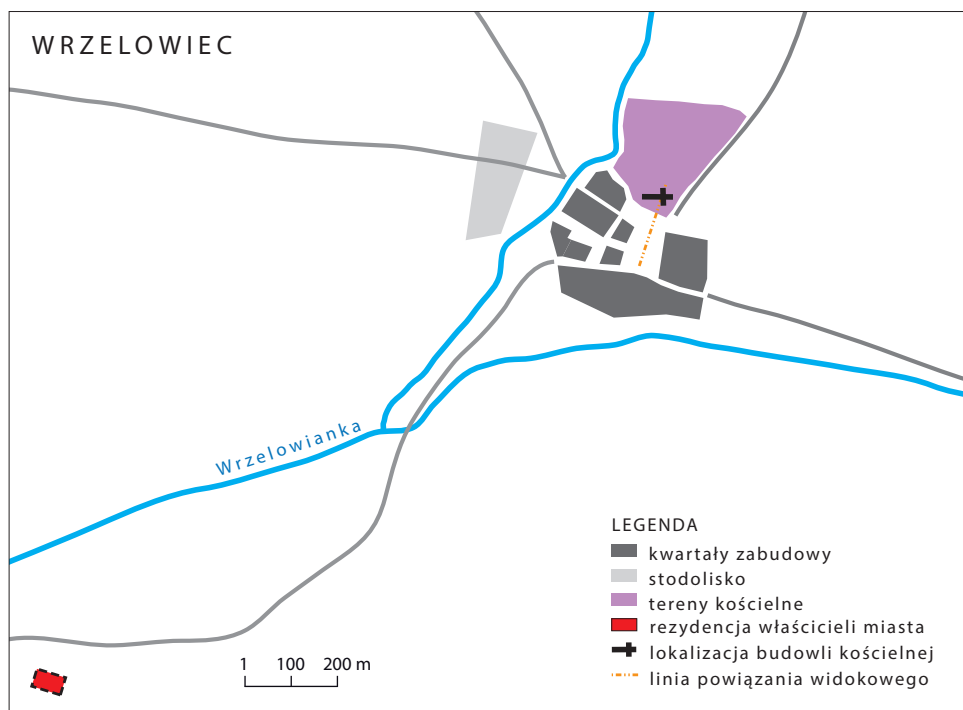
⁴⁸ J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 287.

⁴⁹ Plan sytuacyjny miasta Michowa, 1859, APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 269.

⁵⁰ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 256, F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny*, s. 161–162.

⁵¹ J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 87.

⁵² R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 252.

z fundacji Piotra Firleja, erygowana została przez bpa krakowskiego Samuela Maciejowskiego⁵³ – już wówczas określono miasto jako Baranów. Teren nowo powstałej parafii objął miasto oraz niektóre wsie znajdujące się wcześniej w parafiach drażgowskiej i gołębskiej. Obszar lokacyjnego Baranowa należał w chwili założenia miasta do parafii drażgowskiej, powstałej jeszcze w XIV w., mającej siedzibę w nieodległym, położonym po przeciwnej stronie Wieprza Drażgowie w ziemi stężyckiej, który również posiadał prawa miejskie⁵⁴. Zapewne to fakt, iż Drażgów nie był własnością Firlejów⁵⁵, a Baranów powstał jako miasto konkurencyjne dla niego, był przyczyną, że mimo stosunkowo niewielkiej odległości do starego kościoła parafialnego (ok. 1,8 km od rynku w Baranowie) Piotr Firlej podjął się utworzenia nowej parafii, a kościół zawarto w programie lokacyjnym nowego miasta.

Jakkolwiek nie jest pewna ścisła lokalizacja kościoła fundowanego przez Piotra Firleja (z dużym prawdopodobieństwem można go widzieć na miejscu obecnego, wybudowanego w latach 1764–1781), to nie ulega wątpliwości, że od lokacji przestrzennej miasta nie została zmieniona lokalizacja samej działki przeznaczonej na kościół i cmentarz przykościelny. Jest ona specyficzna, wskazuje na inny niż tradycyjny sposób planowania miasta w Europie Środkowej w średniowieczu. Działka kościelna położona jest bowiem nie w narożniku rynku, ale w pierzei wschodniej, zajmuje jej północną połowę. Umieszczenie terenu kościelnego po wschodniej stronie rynku, a zatem tak, aby kościół, wówczas jeszcze co do zasady orientowany, zwrócony był fasadą do głównej przestrzeni miasta, wskazuje na świadome podejście projektowe. Jednocześnie, co zauważała Teresa Zarębska, fasada kościoła mogła być

w ten sposób powiązana widokowo z dworem Firlejów, położonym po zachodniej stronie miasta⁵⁶. Znamienne, że na terenie pomiędzy rynkiem a dworem nie było zabudowy ze względu na istniejące tam stawy – taka sytuacja umożliwiała powiązanie widokowe. Niewykluczone, że fasada kościoła miała znajdować się pośrodku części pierzei widzianej z placu rynkowego, bowiem południowa część placu mieściła zabudowę użyteczności publicznej, m.in. ratusz⁵⁷.

Nowy kościół parafialny zawarty w programie nowego miasta był typowym rozwiązaniem w przypadku lokacji z inicjatywy Firlejów, co ukazują także przykłady Lewartowa i Firlejowa (Firleja).

O wartości **Lewartowa**, jako jednego z wczesnych przykładów recepcji na ziemiach polskich nowych włoskich metod planowania miast, istotne uwagi poczyniła Teresa Zarębska, która podkreślała lokalizację kościoła parafialnego, usytuowanego fasadą do głównej drogi biegnącej przez miasto, jako jeden z elementów kompozycji urbanistycznej⁵⁸.

Firlej (pierwotnie Firlejów) to przypadek miasta, które mimo potencjalnie dużych możliwości rozwojowych i, jak się wydaje, szeroko zakrojonych zamiarów założyciela, nie stało się istotnym ośrodkiem. W regularnym, ortogonalnie rozplanowanym układzie miasta miejsce kościoła⁵⁹ znalazło się po południowo-wschodniej stronie rynku. Nie powiązano jednak widokowo lokalizacji świątyni ani z rynkiem, ani z główną drogą biegnącą przez miasto, a powstała kompozycja w większym stopniu przywodzi na myśl tradycyjne,

⁵³ J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 86; AKMKr, AVCap3, k. 134.

⁵⁴ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 235.

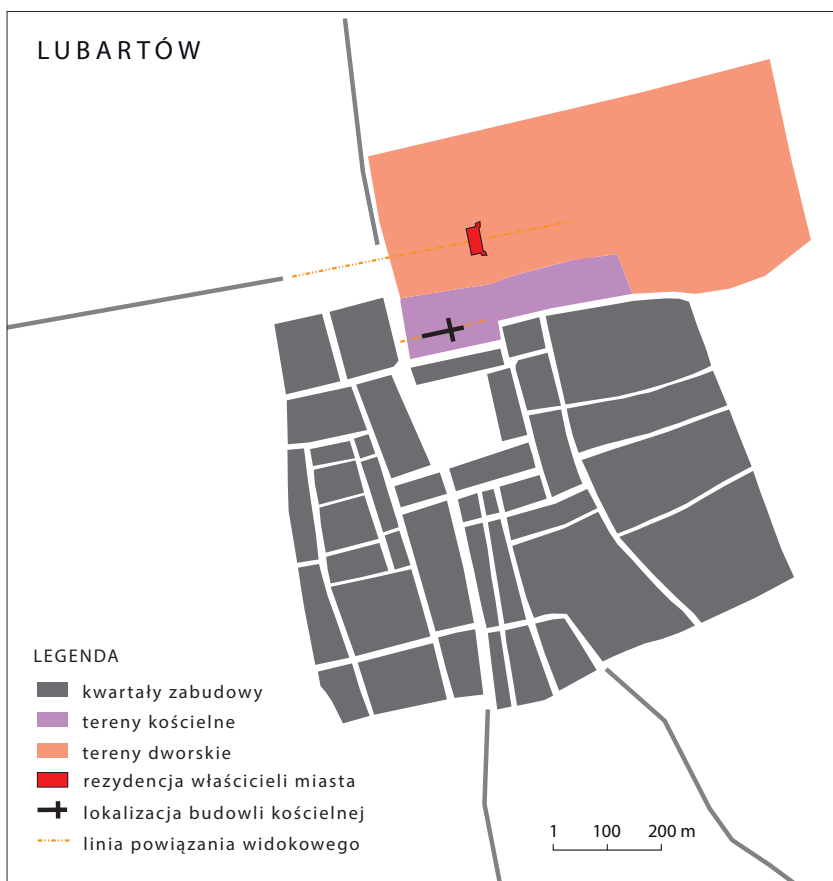
⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ T. Zarębska, *Działalność urbanistyczna Firlejów*, s. 109.

⁵⁷ Wykonana w latach 1801–1804 mapa topograficzna Karte von Westgalizien, sporządzona przez wojsko austriackie pod kierownictwem Meyera von Heldensfelda (Mapa Heldensfelda) ukazuje w południowej części rynku Baranowa duży budynek na planie litery H, Kriegsarchiv Wien, Karte von Westgalizien, ark. 169, mapa dostępna także online w serwisie www.mapire.eu [dostęp: 25 stycznia 2024].

⁵⁸ T. Zarębska, *Działalność urbanistyczna Firlejów*, s. 109–111.

⁵⁹ Kościół był wówczas filią parafii lewartowskiej, w 1557 r. Mikołaj Firlej przekazał go kalwinom, I. Rolska, *Firlejowie Leopardzi*, s. 266.

typowe dla miast średniowiecznych sposoby umieszczenia działki kościelnej.

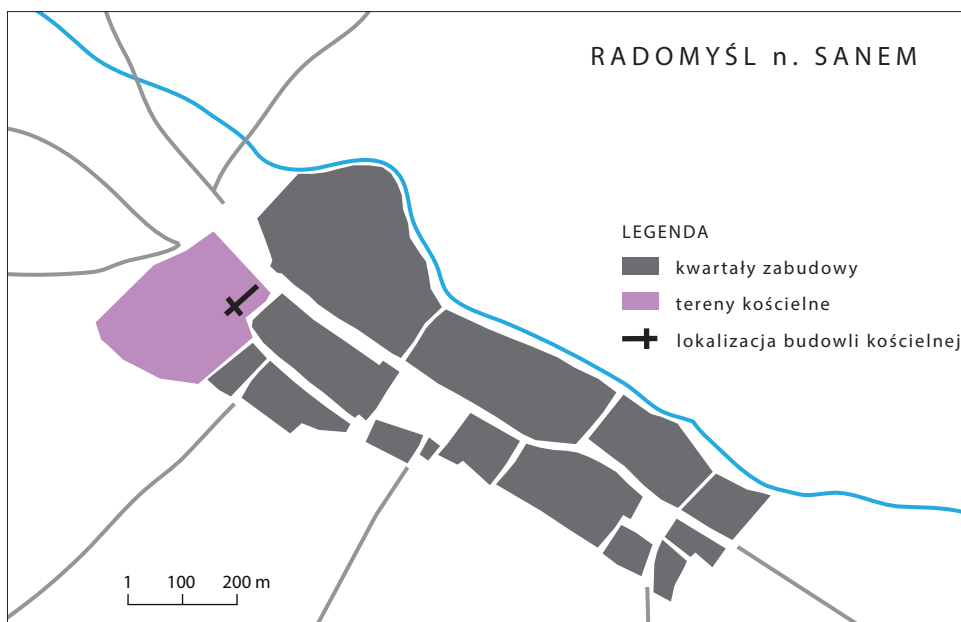
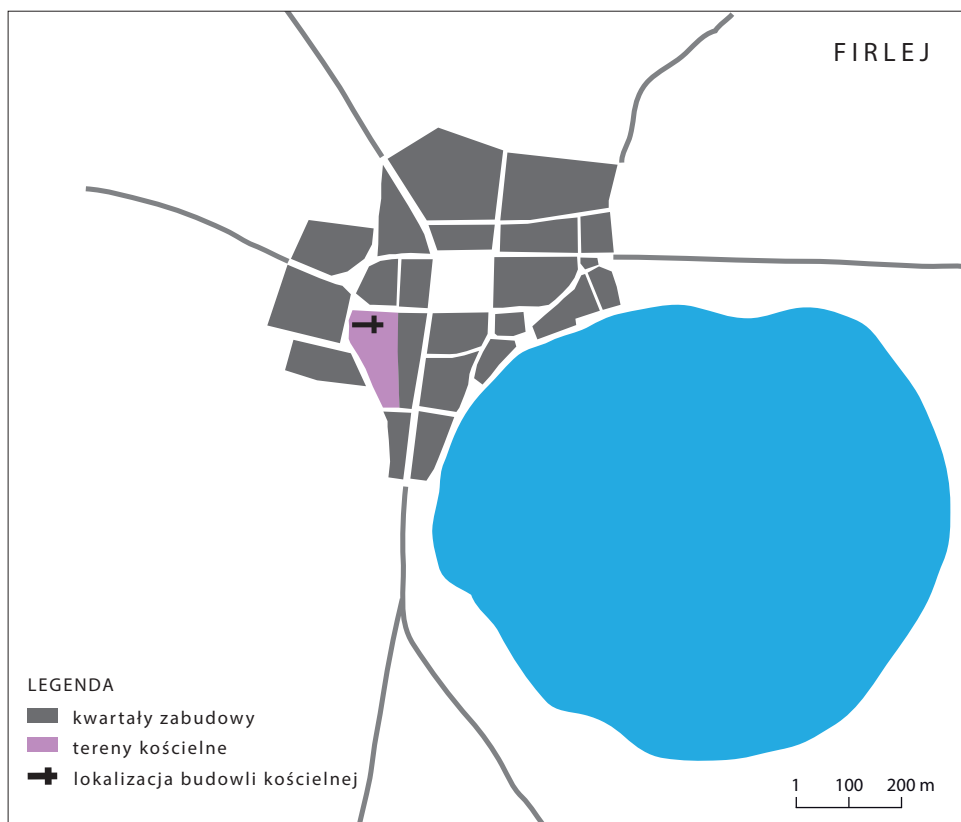
Radomyśl (nad Sanem), lokowany przez Sienieńskich na podstawie przywileju z 25 lutego 1581 r.⁶⁰, jest przykładem nie do końca modelowym z tego względu, że jakkolwiek parafia powstała w związku z lokacją miasta, to istnieją przekazy, że w miejscu tym istniała wcześniej kaplica. Świątynia parafialna, położona w oddaleniu od rynku, przy głównym trakcie przez miasteczko, była poprzedzona eksponującym ją rozszerzeniem ulicy. Problem w interpretacji ewentualnych powiązań widokowych w kompozycji Radomyśla powoduje brak informacji, czy kościoły poprzedzające zachowały obecnie, zwrócony frontem do

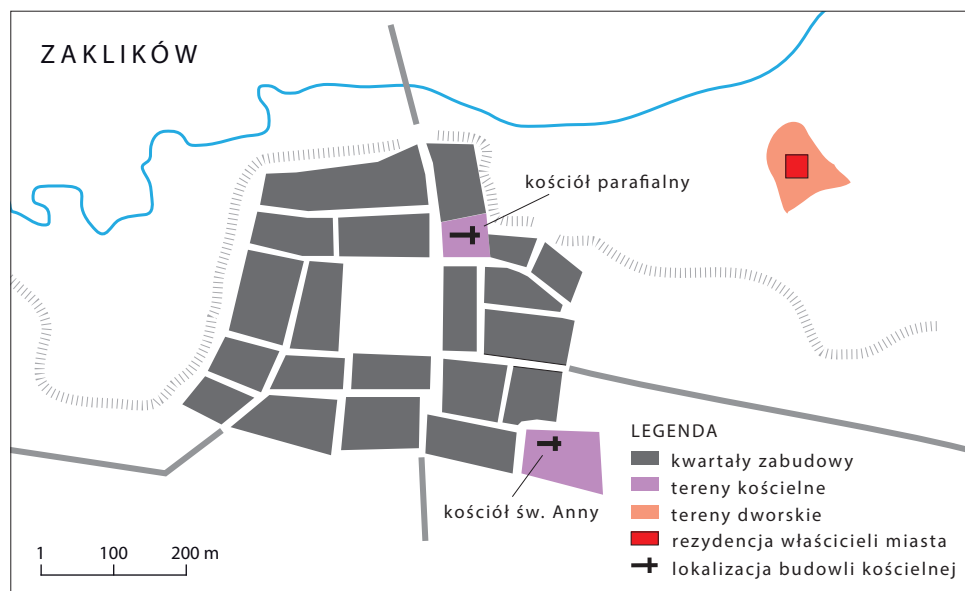
drogi i w związku z tym nieorientowany, pochodzący z pierwszej połowy XIX w., były zlokalizowane tak samo.

O tym, że co do zasady planowano w nowo zakładanym mieście miejsce kościoła parafialnego, nawet jeżeli nie od razu go realizowano, przekonuje przykład **Zaklikowa**, lokowanego na podstawie przywileju Zygmunta Augusta z 9 kwietnia 1565 r., rozmierzonego zapewne do 1571 r., kiedy to rozpoczyna się zachowana najstarsza księga miejska, w której zanotowano pierwsze obroty nieruchomościami na terenie miasta⁶¹.

⁶⁰ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 255.

⁶¹ O okolicznościach lokacji Zaklikowa i wątpliwościach co do daty powstania miasta wyczerpująco pisze R. Szczygieł, *Lokacja miasta Zaklikowa*, s. 7–23. Akta miasta Zaklikowa z okresu 1571–1809 w postaci dwóch ksiąg zachowane w APL, Akta miasta Zaklikowa, sygn. 1 i 2.

Jak wynika z badań historii parafii zaklikowskiej, nie rozpoczęła ona działalności bezpośrednio po lokacji miasta, a przez pierwsze dekady swego istnienia Zaklików należał do parafii w sąsiednich Zdziechowicach (kościół parafialny oddalony był o ok. 2,5 km od zaklikowskiego rynku). Parafię w Zaklikowie fundowała dopiero w 1608 r. Anna Gniewoszowa, wdowa po Marcinie Gniewoszu, a erygował ją bp krakowski Piotr Tylicki 5 września tegoż roku⁶². Nie jest jednak jasne, kiedy dokładnie wybudowano kościół (w 1608 r. był gotowy). Przede wszystkim analiza układu przestrzennego Zaklikowa i źródeł opisujących grunty miasta w XVI–XVII w. uprawnia do twierdzenia, że w chwili lokacji zaplanowano i wytyczono działkę kościelną. Wskazuje na to porównanie liczby działek siedliskowych w mieście, wymienionych w spisach z 1575 i 1670 r.: w obu przypadkach było w Zaklikowie po 127 placów⁶³.

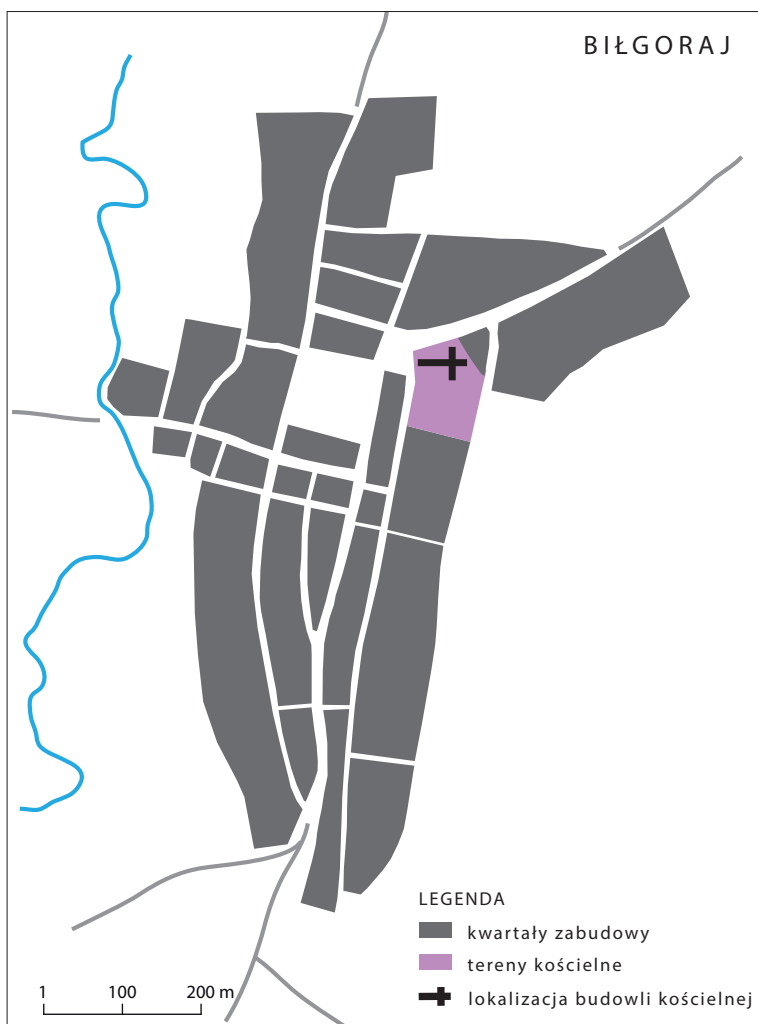
Gdyby w trakcie rozmierniania miasta nie przewidziano działki pod kościół, później konieczne byłoby zajęcie w tym celu czterech placów (plac na którym znajduje się kościół zajmuje powierzchnię ok. czterech działek siedliskowych Zaklikowa). Tym samym liczba działek w 1670 r. byłaby mniejsza o cztery niż ta wskazana w 1575 r. O planowej lokalizacji gruntu przeznaczonego na kościół świadczy także jego położenie: w północno-wschodnim narożniku rynku, na sposób charakterystyczny dla średniowiecznych jeszcze metod kształtowania planu miasta⁶⁴.

Grodzkie Lubelskie, Relations-Manifestations-Oblations, sygn. 96, k. 1152–1154, publikowany przez Henryka Gmiterka, *Społeczność Zaklikowa w XVI–XVIII wieku*, w: *Z dziejów Zaklikowa*, s. 36–37.

⁶⁴ Na marginesie tych rozważań warto zauważyć, że taka lokalizacja parceli kościelnej mogła mieć nieco bardziej wyrafinowane cele krajobrazowe, niż się to wydaje na pierwszy rzut oka. Lokalizacja w tym właśnie miejscu dawała możliwość jednocześnie skierowania orientowanego kościoła fasadą do rynku (choć nie bezpośrednio, osiowo), a zarazem umożliwiała widok z narożnika rynku na położony w dolinie Sanny, dalej w kierunku północno-wschodnim, zamek właścicieli miasta. Sam układ przestrzenny strefy siedliskowej Zaklikowa został opracowany regularnie, jego podstawą był symetryczny układ szachownicowy z obszernym kwadratowym rynkiem o wymiarach 3 x 3 sznury w środku założenia.

⁶² R. Szczygieł, *Lokacja miasta Zaklikowa*, s. 19. Co najmniej od 1583 r. w Zaklikowie funkcjonował drewniany kościół św. Anny, położony na terenie darowanym przez mieszczan, zapewne na działce ogrodowej, po południowo-wschodniej stronie miasta, zachowany do dziś.

⁶³ *Rejestr to jest porządek Miejski*... 1575, APL, Akta miasta Zaklikowa, sygn. 1, s. 176–178 i 203–204; Inwentarz, 1670, APL, Księgi

Podobne zasady stosowano dla lokalizacji budowli sakralnych niezależnie od wyznania. Przykładem tego był zbor w **Biłgoraju**, mieście lokowanym na prawie magdeburskim na podstawie przywileju Stefana Batorego z 1578 r.⁶⁵ Na miejscu zboru wzniesiono na początku XVIII w. kościół parafialny⁶⁶. Świątynia znajduje się niejako na pograniczu tradycji średniowiecznej i nowych rozwiązań urbanistycznych. Sam układ urbanistyczny miasta cechuje szerokie już korzystanie

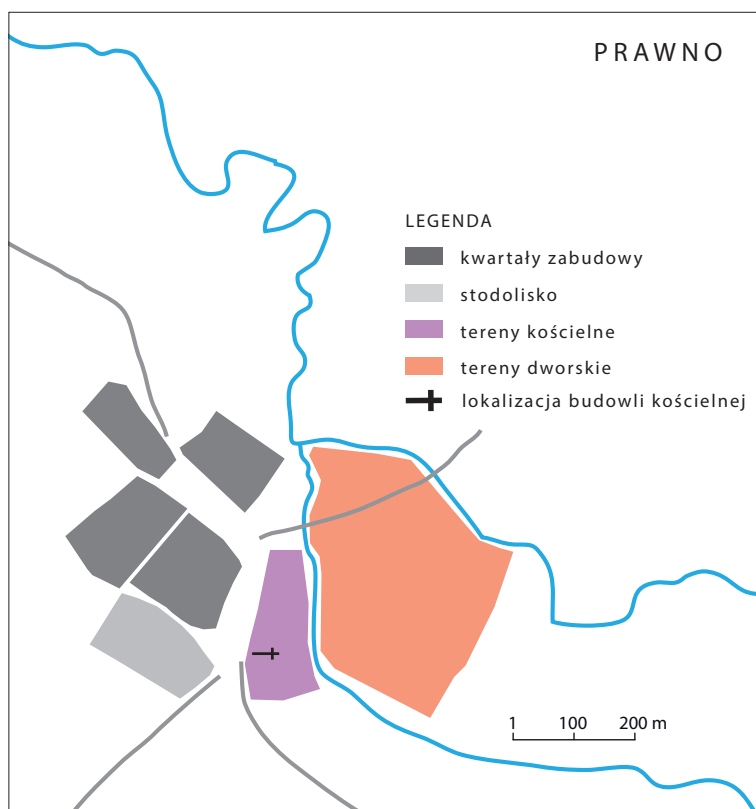
z nowszych metod planowania⁶⁷, jednak miejsce świątyni – co prawda poprzedzonej placzykiem eksponującym obiekt i zlokalizowanej w najwyższym punkcie miasta, ale zarazem w narożniku rynku – jest bliskie rozwiązaniom poprzedniej epoki.

W założonym przez Abrahama Sienieńskiego **Prawnie** wraz z powstaniem miasteczka erygowano parafię. Utrzymany w małej skali, reliktovo zachowany układ przestrzenny Prawna daje możliwość analizy lokalizacji kościoła względem rynku. Świątynię umieszczono na niewielkim

⁶⁵ R. Szczygieł, *W dawnej Rzeczypospolitej*, s. 11–16.

⁶⁶ Tamże, s. 64.

⁶⁷ Tamże, s. 17–20.

wyniesieniu nad doliną Wyżnicy (o ok. 4 m wyższym od poziomu rynku). Jakkolwiek kościół nie był powiązany osiowo z rynkiem, to jednak jego miejsce przy drodze biegnącej wzdłuż doliny rzeki, frontem do traktu, na wzniesieniu, gwarantowało ekspozycję bierną z miasteczka, z którego kościół był widoczny ukośnie⁶⁸.

Regularny szachownicowo-blokowy układ urbanistyczny **Józefowa** (nad Wisłą), założonego przez Andrzeja Potockiego w 1687 r., najpewniej obejmował od samego początku działkę przeznaczoną na kościół parafialny. Ponadto założyciel miasta przewidywał też możliwość budowy cerkwi, gdyby w mieście chcieli się osiedlić Rusini⁶⁹.

W 1691 r. Potocki ufundował klasztor dla bernardynów z kościołem drewnianym⁷⁰, który w latach 1730–1743 zastąpiono murowanym. Nie doszło jednak do erekcji nowej parafii i aż do 1946 r. Józefów należał do starszego ośrodka parafialnego w sąsiednich Rybitwach⁷¹. Lokalizacja działki, którą otrzymali bernardyni, wskazuje na celowe jej przeznaczenie w planie miasta na umieszczenie budowli sakralnej. Teren kościoła od południa i teren pałacu od północy zwartej zabudowy miasta zostały niemal symetrycznie rozmieszczone względem osi rynku na kierunku wschód-zachód. Sam kościół, nieorientowany, położony po zachodniej stronie traktu

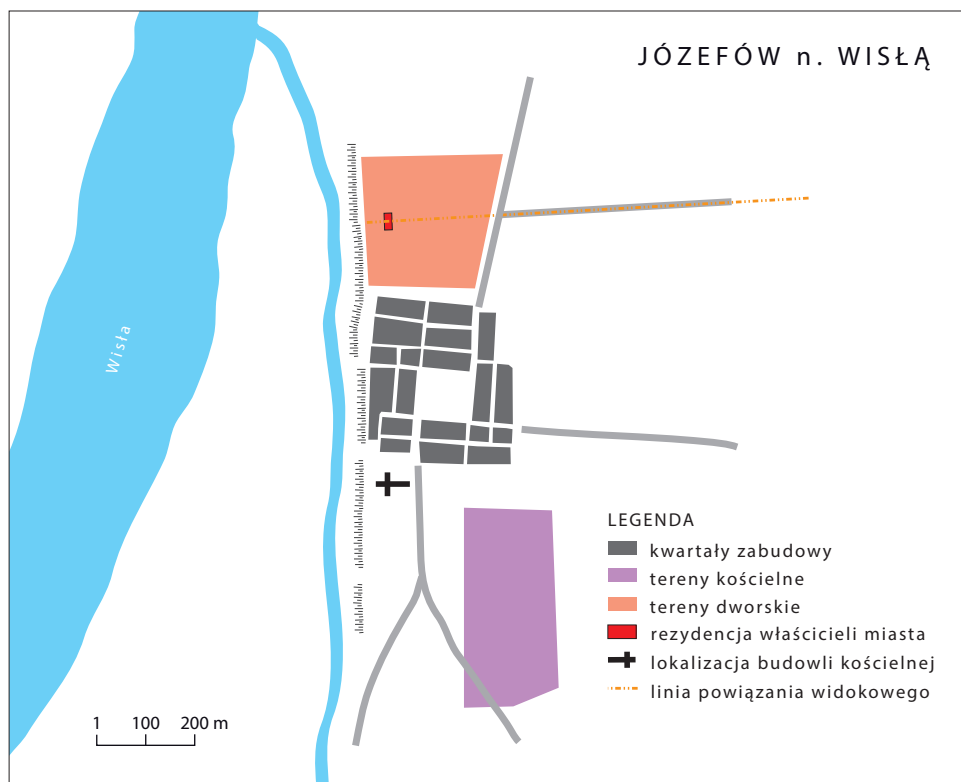
⁶⁸ Obecnie istniejący kościół, wzniesiony w latach 1963–1967, po pożarze poprzedniego, drewnianego, kontynuuje lokalizację i sposób usytuowania wcześniejszych świątyń.

⁶⁹ W dokumencie lokacyjnym Potocki stwierdza wprost: „Tedy na pomnożenie Wiary S. Chrzęścijański Kościół w pomienionym mieście moim Józefowie zbuduję, Religii Ruzki ludziom ieżeli się tam fondować będą

miejsce na cirkiew naznać”, AGAD, Prokuratoria Generalna Królestwa Polskiego, sygn. 18, s. 3.

⁷⁰ Odpis z 1802 r. dokumentu fundacyjnego zachowany w APL, Oddział w Kraśniku, Hipoteka w Opolu Lubelskim, sygn. 686, k. 311–314.

⁷¹ *Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010*, red. H. Gapski, Lublin 2011, s. 213.

północ-południe, skierowany fasadą do drogi, został umieszczony ortogonalnie do osi traktu, podobnie jak po północnej stronie (tyle że w większym oddaleniu od drogi) pałac Potockich. Jest to kompozycja w większym stopniu nawiązująca do metod szesnastowiecznych⁷², niż do aktualnych w końcu XVII w. sposobów osiowego sprzężenia w kompozycji urbanistycznej głównych akcentów krajobrazu miasta.

C. Brak powiązania kościoła z kompozycją urbanistyczną miasta

Do sytuacji tego rodzaju dochodziło, gdy na terenie objętym lokacją lub w jego pobliżu istniał kościół parafialny. Jak wskazują zachowane przykłady, nie zawsze starano się traktować taką świątynię jako

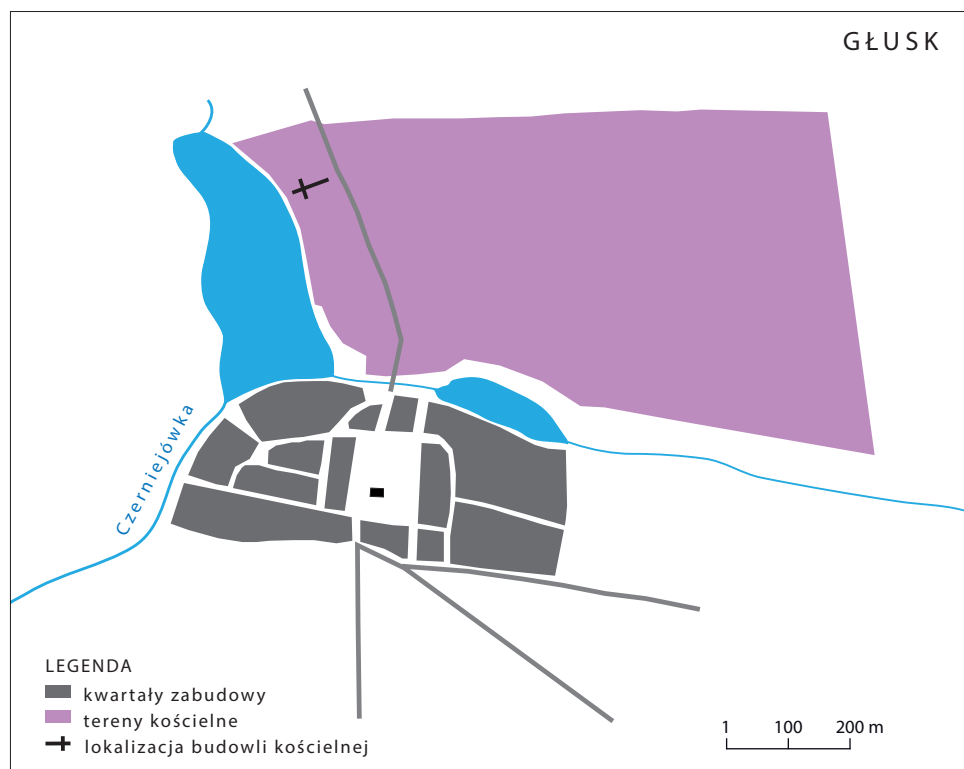
świadomy akcent przestrzenny nowego ośrodka. Trudno dziś rozstrzygać, dlaczego się tak działo, czy było to wynikiem „braku świadomości” projektanta miasta, obojętności w stosunku do roli krajobrazowej budynku kościoła, czy też decydowały o tym inne uwarunkowania, np. ekonomiczne, uniemożliwiające przeniesienie kościoła w inne, być może planowane miejsce.

C1.

Zapewne ze względu na dużą bliskość istniejących kościołów parafialnych, nie przewidziano nowych kościołów w **Budzyniu** opodal królewskiego Koziegorynku (Radzyna), lokowanym przez Kazanowskich przed 1531 r.⁷³, oraz w założonej w drugiej lub trzeciej dekadzie XVII w. **Wieniawie**, nieodległej od lubelskiej fary

⁷² Których przykładem jest omawiany wyżej przypadek Lewartowa.

⁷³ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 250.

św. Michała⁷⁴. Podobnie w przypadku nowych miast w **Lewartowie**⁷⁵ i **Parczewie**⁷⁶, jednak należy tu zaznaczyć, że ze względu na brak zachowanych pozostałości

w przestrzeni oraz skąpą bazę źródłową nie możemy odpowiedzieć na pytanie, czy planowane układy przestrzenne tych założeń miały być w jakikolwiek sposób komponowane w odniesieniu do istniejących kościołów (w przypadku Lewartowa w tym czasie zboru).

Przykład **Głuska**, lokowanego w 1688 r., jest tu wyjątkowo wyrazisty. Miasteczko, zlokalizowane na gruntach wsi Dominowa, na południe od średniowiecznej parafialnej wsi Abramowice, otrzymało interesujący, wysokiej jakości, choć w małej skali, układ urbanistyczny, w którym jednak nie uwzględniono miejsca na kościół. Stało się tak najpewniej dlatego, że istniejący parafialny kościół w Abramowicach, pozostający pod patronatem właścicieli Głuska, położony był (i jest) w odległości mniej niż pół kilometra od rynku miasteczka. Można założyć, że istniejący kościół i jego bliskość nie tylko spowodował brak potrzeby budowy nowego w miasteczku,

⁷⁴ Można tu zadać pytanie, na ile próby utworzenia drugiej parafii lubelskiej przy kościele św. Krzyża (A. Wadowski, *Kościoły lubelskie*, Lublin 1907, s. 500–501) mogły być związane z powstawaniem, choć wbrew Lublinowi, nowego miasta przy jego granicach, podobnie jak w przypadku ostatecznie utworzonej po połowie XVII w. parafii na Czwartku. Niezależnie od tego, nie wydaje się, aby kompozycja urbanistyczna Wieniawy była w jakikolwiek sposób związana z tym kościołem, tym bardziej że ukształtowanie terenu właściwie takie powiązanie uniemożliwia. Wieniawa położona była na południowym stoku doliny Czechówki, na skłonie przewyższenia, którego szczytem biegną obecnie Aleje Racławickie, kościół stoi co prawda na tymże wyniesieniu, ale już na terenie opadającym ku południowi. Złożoną historię Wieniawy omówił wstępnie W. Witkowski, *Podlubelska Wieniawa*, „Rocznik Lubelski”, 14, 1971, s. 155–164. O układzie urbanistycznym Wieniawy szerzej: H. Mącik, *Niewidoczne miasta. Relikty dawnych jurydyk w krajobrazie współczesnego Lublina*, w: *Miasto podziemne. Metodologia badań konserwatorskich i zarządzanie obiektami podziemnymi we współczesnym mieście*, red. A. Jagiellak, P. Świętek, Warszawa 2024, s. 241–264.

⁷⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 329.

⁷⁶ Tamże, s. 330.

ale także był dogodny z punktu widzenia lokalizacji centrum osadniczego Głuska. Mimo tego, nie powiązano widokowo kościoła z przestrzenią miasta, chociaż użyte w projektowaniu układu przestrzennego Głuska zabiegi wskazują na dużą wiedzę teoretyczną projektanta tego miasta⁷⁷.

Ciekawy i niestety słabo rozpoznany ze względu na brak źródeł jest przykład **Andrzejowa** w ziemi łukowskiej, założonego z inicjatywy Jarczewskich przed 1553 r.⁷⁸ Układ urbanistyczny miasta nie zachował się do naszych czasów, jego teren został z czasem wchłonięty przez sąsiednią starszą wieś, Stanin. Relikty placu rynkowego i bloków przyrynkowych są jeszcze widoczne na kartografii z początku XIX stulecia, jednak stosunkowo duża skala map topograficznych nie daje możliwości głębszej analizy kompozycji przestrzennej. W tym przypadku kościół parafialny był, jak się wydaje, częścią programu lokacyjnego⁷⁹, ale zlokalizowano go specyficznie: blisko, lecz wyraźnie poza układem lokacyjnym, na terasie nadzalewowej oddzielonej krótką dolinką od podobnej terasy, na której powstało miasto. Parafia przetrwała i funkcjonuje do dziś jako parafia Stanin.

C2.

Ostrów (później zwany Lubelskim), lokowany w 1548 r. na podstawie przywileju Zygmunta Starego jako miasto królewskie, staraniem Gabriela Tęczyńskiego, tenutariusza starostwa parczewskiego⁸⁰, posiadał kościół parafialny wzniesiony jeszcze w XV w., w związku z założeniem

wówczas parafii⁸¹. Kościół ten znajdował się na południe od obszaru lokacyjnego miasta, przy drodze prowadzącej do Kołchowic i dalej do Lublina, w odległości ok. 500 m od rynku i nie został w żaden sposób powiązany kompozycyjnie z nowo lokowanym miastem⁸².

Specyficzny jest przypadek **Modliborzyc**, założonych przez Stanisława Wieteskiego w 1631 r.⁸³ Lokacja przestrzenna Modliborzyc miała dwie fazy, wyraźnie oddzielone od siebie chronologicznie. W pierwszej z nich, po 1631 r., nie przewidziano lokalizacji kościoła parafialnego⁸⁴, zapewne ze względu na bliskość starego kościoła w sąsiednim Słupiu, jednak w drugiej, ok. 1642 r., wskazano jednoznacznie działkę na nowy kościół, który powstał niedługo później.

Stary kościół parafii Słupie, istniejący zresztą do XIX w.⁸⁵, znajdował się w stosunkowo niedużej odległości od miasta – w prostej linii ok. 800 metrów. Brak w układzie starszej części miasta, rozmieszczonej zapewne wkrótce po 1631 r., działki o rozmiarach, które umożliwiałyby lokalizację kościoła i cmentarza kościelnego. Można zatem założyć, że nie przewidziano kościoła w pierwotnym programie

⁷⁷ Interesująca jest choćby sytuacja ratusza, zlokalizowanego na płycie głuskiego rynku, w miejscu wyznaczającym złoty podział rynku na osi północ-południe, wzdłuż głównego traktu przebiegającego przez miasteczko.

⁷⁸ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 249.

⁷⁹ *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 4: *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, oprac. S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, Warszawa 1986, s. 25.

⁸⁰ Szeroko o okolicznościach lokacji Ostrowa R. Szczygieł, *Ostrów Lubelski w XVI wieku*, s. 59–76.

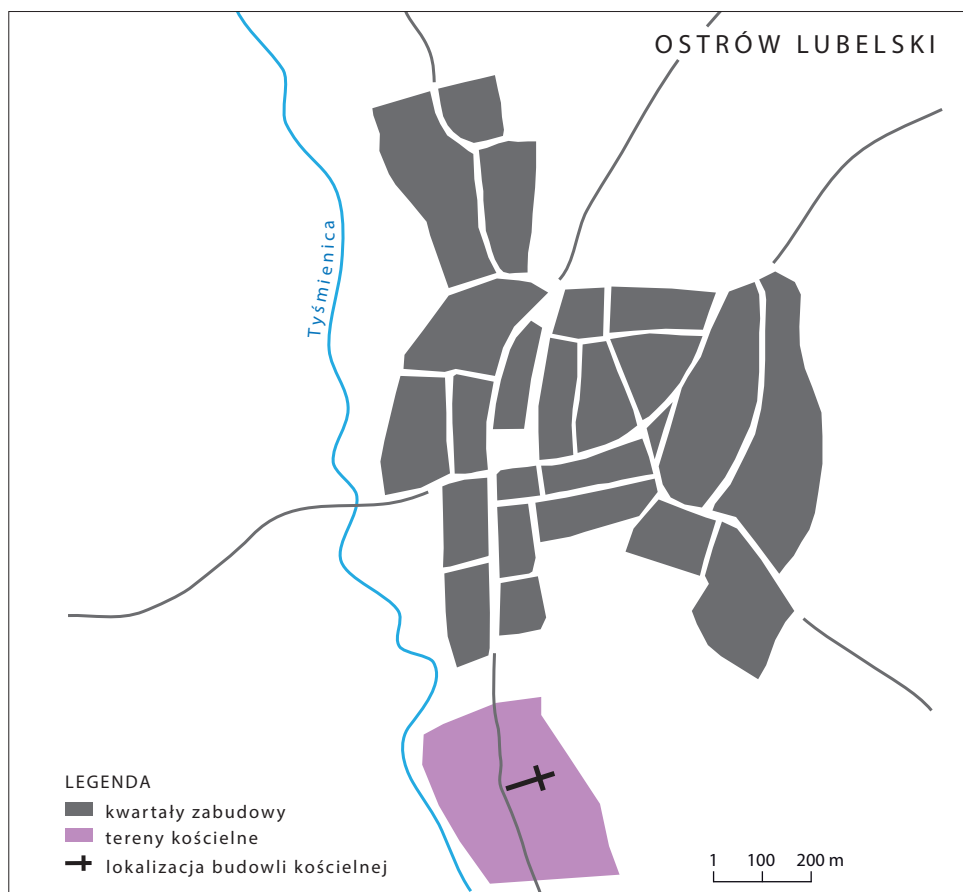
⁸¹ J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 81 i 289–290; Piotr B. Nowak, *Dzieje parafii Ostrów Lubelski do roku 1918*, Lublin 1994, s. 91–92, twierdzi, że pierwotny kościół istniał jeszcze w 1565 r., gdy go wizytowano.

⁸² W literaturze poświęconej Ostrowowi można spotkać raczej nieopartą na źródłach tezę, jakoby pierwotny kościół znajdował się w innym miejscu, na terenie rynku (S. Jop, *Ostrów Lubelski w XVII–XVIII wieku*, w: *Dzieje Ostrowa Lubelskiego...*, s. 80–81), jednak nie wspomina o tym w szczegółowym opracowaniu o historii parafii ostrowskiej Piotr B. Nowak (*Dzieje parafii Ostrów Lubelski*), a nadto nie ma żadnego śladu możliwej innej lokalizacji kościoła (ani wskazywanej przez Stanisława Jopą lokalizacji rynku w północnej części miasta) na Mapie Heldensfelda, gdzie teren wskazywany przez Jopą jako miejsce pierwotnej świątyni jest ukazany jako działka siedliskowa.

⁸³ O lokacji Modliborzyc szerzej R. Szczygieł, *Dokument lokacyjny miasta Tomaszowa*, s. 391–397.

⁸⁴ Co ciekawe, tymczasowa zapewne w zamierzeniu, drewniana kaplica znalazła się na modliborzyckim rynku, AKMKr, sygn. AVCap44, k. 59r.

⁸⁵ D. Szulc, *Kościół i parafia Modliborzyc od połowy XVII do początku XIX w.*, w: *Modliborzyc. Studia z dziejów miasteczka i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyc 2014, s. 275–276.

lokacyjnym. Układ miasta w tej fazie nie wskazuje też na żadne dążenie do powiązania widokowego z istniejącym kościołem.

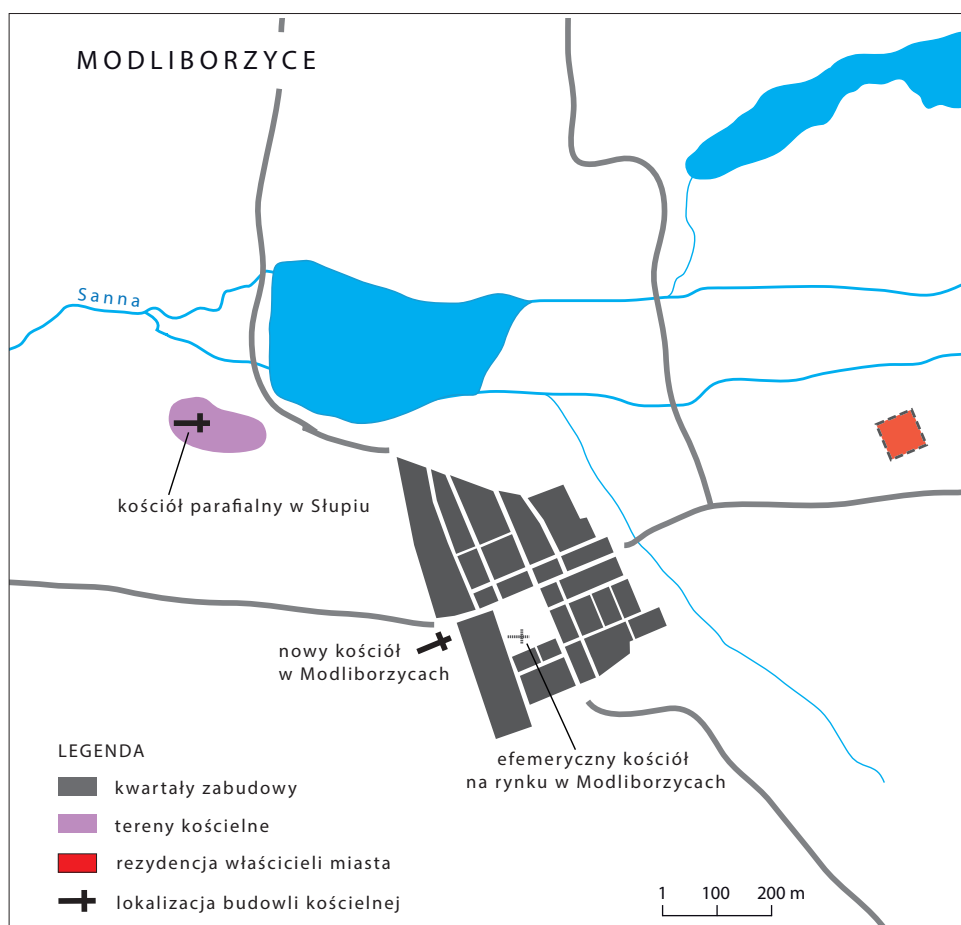
W pierwszym etapie nie nadano miastu gruntów rolnych, stało się to dopiero na podstawie dokumentu Stanisława Wieteskiego z 1 maja 1642 r. Z treści tego dokumentu wynika jednoznacznie, że w chwili jego wydania teren, na którym do dziś stoi kościół parafialny, wybudowany po 1642 r.⁸⁶, przewidziany został jako własność kościelna⁸⁷. Użyte w dokumen-

cie stwierdzenie „także temuż kościołowi będzie wszystek grunt Tworkowski [...] należał” wraz z całym kontekstem określania granic tego gruntu daje podstawę do twierdzenia, że dopiero z chwilą wydawania dokumentu określono fizycznie granice nieruchomości kościelnej, a zatem przed rokiem 1642 – czyli w pierwszej fazie lokacji przestrzennej – nie planowano lokalizacji kościoła w mieście. Nowy kościół murowany wpasowany został w układ urbanistyczny świadomie, o czym świadczy jego ortogonalne ustawienie względem siatki ulic Modliborzyc. Można założyć, że budynek był powiązany widokowo z rezydencją

⁸⁶ Szerzej o datowaniu tego kościoła: H. Mącik, *Kościół w Modliborzycach. Architektura i problematyka urbanistyczna lokalizacji*, w: *Modliborzyc. Studia*, s. 226–257.

⁸⁷ „Grunt osobny Kościołowi nowemu w Miasteczku należący, poczyną się od koła wału wedle samych Rynkowych zatyłków zachodnich, aż po gościniec, który z Miasta bieży ku potokach a którym gościniec także temuż Kościołowi będzie wszystek grunt Tworkowski wedle

zatyłków ulicy drugiej od wału aż po sam płot Topornickiego po sadek należał”, cyt. za: *380 lat lokacji Modliborzyc*, „Więści Gminne”, [wyd. specjalne], 2011, s. 5.

Stanisława Wieteskiego, położoną na wschód od miasta, „ponad” miastem⁸⁸.

C3.

Serokomla założona w 1537 r. przez Piotra Kijeńskiego, otrzymała w 1545 kościół, który początkowo był filią parafii w Wojcieszowie, ale jeszcze przed 1595 r. stał się świątynią parafialną⁸⁹. Z położenia kościoła z XVIII w., ukazanego na Mapie Heldenfelda, zgodnego z opisem lokalizacji w dokumencie fundacyjnym Kijeńskiego

z 1545 r. („extra oppidum ad piscinam”)⁹⁰, wynika, że kościół nie był powiązany kompozycyjnie z układem miasta, co jest o tyle dziwne, że raczej trudno przypuszczać, aby zakładając miasto nie przewidziano w nim kościoła, w sytuacji gdy parafialny Wojcieszów był odległy o prawie 8 km w linii prostej od rynku Serokomli. Mimo to wyraźne stwierdzenie, że kościół usytuowano poza miastem, wskazuje na jego wtórną lokalizację w stosunku do układu urbanistycznego.

Sytuacje niepewne

Ze względu na brak zachowania relikwów założenia miejskiego nie można

⁸⁸ Bezpośrednie urbanistyczne powiązanie zespołu kościoła z rynkiem powstało w 1775 r., kiedy to wybudowano nową, murowaną dzwonnice z fundacji Kaspra Borawskiego na zamknięciu uliczki wychodzącej z zachodniej pierzei rynku.

⁸⁹ F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny*, s. 156–157.

⁹⁰ Tamże.

przeanalizować stosunku istniejącego wcześniej kościoła do układu urbanistycznego **Pniowa**, na którego lokację przywilej uzyskali Pniowscy w 1506 r. Najpewniej, jak zauważają Feliks Kiryk i Ryszard Szczygieł, lokacja nie została w ogóle zrealizowana⁹¹.

Właściwie niemożliwy do analizy jest przypadek **Rawy**, założonej jako miasto Nowa Rawa między 1529 a 1531 r. przez Jana Ożarowskiego⁹². O ile jest jasne, że do fundacji parafii doszło w związku z założeniem miasta, o tyle – ponieważ kościół szybko upadł podczas reformacji, został odnowiony jako kaplica filialna parafii rudneńskiej⁹³, a w kolejnych wiekach przestał istnieć – problematyczna jest

jego szczegółowa lokalizacja⁹⁴. Niestety ze względu na niemal zupełny brak pozostałości układu urbanistycznego dość szybko podupadłego miasteczka nie ma możliwości bliższej analizy ewentualnych powiązań kompozycyjnych⁹⁵.

Problematyczny jest także przykład **Siedlec**, gdzie parafia powstała w 1532 r.⁹⁶ przed założeniem miasta na podstawie przywileju Zygmunta I wydanego w 1547 r. Nie jest jasne, w jakiej relacji do miasta znajdował się kościół poprzedzający ufundowany w latach 1740–1749 kościół parafialny, a ponadto przeprowadzona w połowie

⁹¹ Tamże, s. 152–153; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 254.

⁹² F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny*, s. 155–156; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 253–254.

⁹³ J. Chachaj, *Bliżej schizmatyków*, s. 85–86 i 288. Kościół funkcjonował potem jako świątynia przynależąca do parafii w Rudnie, o czym mowa np. w wizytacji z 1721 r. (AKMKr, AV20, s. 113–114).

⁹⁴ Pozostałością po miejscu kościoła jest toponim „Kościelisko”, obejmujący teren na północ od Rawy, nad rzeczką Mininą.

⁹⁵ Relikty układu miejskiego Rawy są jeszcze częściowo czytelne na Mapie Heldensfelda, jednak współczesne podziały geodezyjne wskazują na dalsze korekty granic przez ostatnie dwa wieki, które zatępiły w znacznym stopniu te pozostałości.

⁹⁶ S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12, 1964, 2, s. 89–90.

XVIII w. rekompozycja układu urbanistycznego Siedlec zatarła wcześniejsze rozplanowanie⁹⁷.

Nie ma informacji, aby w powstałym przed 1553 r. efemerycznym mieście **Serocku**⁹⁸ powstała parafia lub jakkolwiek kościół⁹⁹.

Rozpoczęte w 1613 r. prace przy lokacji przestrzennej **Chocimowa** zostały zniweczone przez Ambrożego Wydzierzewskiego działającego dla Zamoyskich, w związku z czym do powstania miasta nie doszło¹⁰⁰.

Specyficzny jest przypadek lubelskiego **Podzamcza**, którego prosty, pasmowy układ przestrzenny oparty był o ulicę Szeroką, zapewne powtarzającą przebieg dawnego traktu komunikacyjnego¹⁰¹. Co ciekawe, na znacznym odcinku wewnątrz ulicy Szerokiej mogło eksponować wieżę kościoła farnego św. Michała. Jakkolwiek nie zachował się ani układ urbanistyczny Podzamcza, ani lubelski kościół farny, nie dysponujemy też przekazami ikonograficznymi, które mogłyby to potwierdzić, to jednak istnieje dokładna kartografia Podzamcza (w szczególności plany w skali 1:500 i 1:1000 z okresu międzywojennego). Sprawa jest o tyle interesująca, że jak wynika z późniejszych źródeł kościelnych,

Podzamcze w różnorodny sposób było na przełomie XVI i XVII stulecia związane z kościołem św. Mikołaja na Czwartku, nie zaś z farą¹⁰² i ostatecznie znalazło się w parafii św. Mikołaja¹⁰³. Kompozycja urbanistyczna Podzamcza nie wykazuje celowych powiązań z kościołem św. Mikołaja, chociaż ze względu na swoje położenie nad zboczem doliny Czechówki kościół był z pewnością widoczny ze znacznej części terenu Podzamcza.

Podsumowanie

Na 37 omówionych wyżej przypadków sytuację kościoła parafialnego w związku z lokacją możemy analizować w trzydziestu miejscach. Spośród nich w dziewięciu nie starano się w żaden sposób powiązać ze sobą kompozycyjnie układu urbanistycznego i budowli kościelnej. Przy czym w większości z tych przypadków wynikało to z faktu, iż kościoły parafialne były położone poza nowo zakładanymi miastami. W 21 sytuacjach lokalizacja budowli kościelnej znajdowała odniesienie w kompozycji urbanistycznej. Było tak zarówno w przypadku kościołów już istniejących – w dziewięciu, jak i nowo wznoszonych, w dwunastu miastach. Z tego w co najmniej szesnastu miejscach można zauważyć świadome wykorzystywanie budowli sakralnej jako istotnego elementu kompozycji urbanistycznej, eksponowanie jej w przestrzeni miasta, tworzenie z niej dominanty lub przynajmniej istotnego akcentu krajobrazowego.

Co interesujące, przykłady takie pojawiają się przez cały omawiany okres, począwszy od drugiej dekady XVI stulecia. Nie mamy tu do czynienia z – logiczną na pierwszy rzut oka, choć jak widać niepotwierdzającą się – sytuacją,

⁹⁷ Nie dysponujemy żadnymi źródłami kartograficznymi ani ikonograficznymi, które mogłyby umożliwić jakąkolwiek analizę wcześniejszej sytuacji urbanistycznej Siedlec. Zachowane materiały dziewiętnastowieczne dokumentują dobrze kompozycję miasta zrealizowaną w połowie XVIII stulecia. Kościół parafialny w 1595 r. znajdował się „extra oppidum ad pagam Starawiec” (F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny*, s. 259), co jest dość nieprecyzyjnym określeniem, ale wskazującym jednoznacznie na lokalizację świątyni poza układem urbanistycznym Siedlec. Wskazywany jako miejsce starego kościoła jest teren, na którym później stanęła kaplica grobowa Aleksandry Ogińskiej, K. Woźnica, *Wieś Siedlce w ziemi łukowskiej*, „Historia i Świat”, 2014, 3, s. 87.

⁹⁸ F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny*, s. 156; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce*, s. 255.

⁹⁹ Serock był w tym okresie wymieniany jako należący do parafii w Czemienikach, J. Chachaj, *Blżej schizmatyków*, s. 270.

¹⁰⁰ R. Szczygieł, *Ordynacja Zamojska*, s. 887–888.

¹⁰¹ Układ urbanistyczny Podzamcza, jako przedmieścia, zapewne powstał przed rokiem 1566, kiedy to Zygmunt August nadał mieszkańcom Podzamcza różnorodne uprawnienia. W późniejszym okresie (od 1595 r.) Podzamcze posiadało prawo magdeburskie, J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956, s. 36.

¹⁰² H. Mącik, *Kościół św. Mikołaja na Czwartku w XVI i początkach XVII wieku oraz jego kontekst urbanistyczny*, w: *Lublin. Historia dzielnic. W 700. rocznicę lokacji miasta*, red. J. Chachaj, H. Mącik, D. Szulc, Lublin 2017, s. 350.

¹⁰³ J. Chachaj, *Rozwój struktur parafialnych na obszarze Lublina do połowy lat 70. XX wieku*, w: *Lublin. Historia dzielnic*, s. 12–14, przyp. 38.

w której moglibyśmy widzieć pojawienie się i upowszechnienie tego rodzaju rozwiązań krajobrazowych wraz z docieraniem szerzej do Polski nowych trendów sztuki, architektury i urbanistyki włoskiej, ani też nie widać związku z upowszechnianiem zaleceń potrydenckich dotyczących sytuowania budowli sakralnych w mieście.

Nie dysponujemy w zakresie omawianego obszaru możliwościami analizy kształtowania kompozycji miasta w zależności od rodzaju jego własności, bowiem przytłaczająca większość ośrodków zakładanych w XVI–XVII w. należała do osób prywatnych, a tylko pojedyncze przykłady to miasta królewskie (Ostrów, nowy układ Wąwolnicy, lubelskie Podzamcze) lub duchowne (Puchaczów). Na pewno interesujące byłoby sprawdzenie, czy np. w przypadku miast duchownych

podkreślanie kościoła w krajobrazie było częstsze niż w innych własnościach, jednak fakt, że mamy do dyspozycji wyłącznie jeden przykład – zresztą bardzo interesujący – Puchaczów – nie daje możliwościowi wyciągania szerszych wniosków. Podobnie niezbyt możliwe do analizy ze statystycznego punktu widzenia byłoby poszukiwanie odniesień w lokalizacji budowli kościelnej względem układu przestrzennego miasta w mecenacie konkretnych rodów założycieli miast. Poza Firlejami żaden z rodów nie podjął więcej niż jednej inicjatywy lokacyjnej, zatem trudno wnioskować, czy fakt odpowiedniej krajobrazowo lokalizacji budowli sakralnej w mieście wynikał z wykształcenia fundatora miasta, czy z doświadczeń zawodowych i wiedzy mierniczego – „urbanisty”, który realizował lokację przestrzenną. ■

Bibliografia – References

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych, Prokuratoria Generalna Królestwa Polskiego, sygn. 18
Archiwum Kurii Metropolitalnej Krakowskiej, sygn. AVCap3, AVCap44, AV20
Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany guberni lubelskiej, sygn. 100
Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta m. Bychawy, sygn. 1
Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Opola, sygn. 2
Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Puchaczowa, sygn. 9

Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Zaklikowa, sygn. 1 i 2
Archiwum Państwowe w Lublinie, Księgi Grodzkie Lubelskie, Relationes-Manifestationes-Oblationes, sygn. 96
Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 269, sygn. 438
Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Kraśniku, Hipoteka w Opolu Lubelskim, sygn. 686
Kriegsarchiv Wien, Karte von Westgalizien, ark. 169, www.mapire.eu [dostęp: 25 stycznia 2024]

Źródła drukowane

Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit Theodorus

Wierzbowski. Ps. 4, Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548), t. 2: Acta vicecancellariorum 1507–1535, Varsoviae 1912.

Archiwalne plany miast wzmiankowanych w artykule

Baranów
1899 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski, B II, sygn. 2609, s. 57

Biłgoraj
1849 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 73

- 1902 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 74
- Bychawa
- 1802 – Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany rolne gubernia lubelska, sygn. 100
- 1897 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski, B II, sygn. 2609, s. 80
- Chodel
- 1851 – Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany rolne gubernia lubelska, sygn. 91
- Janów
- 1823 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Inwentarz materiałów kartograficznych, sygn. 26
- 1840 (około) – Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Inwentarz materiałów kartograficznych, sygn. 28
- 1852 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Inwentarz materiałów kartograficznych, sygn. 31
- Kalinowszczyzna (jurydyka lubelska)
- 1824 – Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany rolne gubernia lubelska, sygn. 31
- Końskowola
- 1897 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski, B II, sygn. 2609
- Michów
- 1859 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 269
- 1899 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski, B II, sygn. 2609, s. 75
- Modliborzycze
- 1804 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 200
- Nowy Kazimierz (Piaski – jurydyka lubelska)
- 1822 – Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany rolne gubernia lubelska, sygn. 23
- Opole Lubelskie
- 1850 (około) – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 447
- 1898 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski, B II, sygn. 2609, s. 41
- Puchaczów
- 1847 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 862
- Wąwolnica
- 1820 – Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 438
- Wrzelowiec
- 1850 – Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Plany rolne gubernia lubelska, sygn. 145

Opracowania

- Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010*, red. H. Gapski, Lublin 2011.
- Brykowska M., *Czemierniki. Pomiędzy tradycją a wlośskimi źródłami inspiracji*, w: *Praxis atque theoria. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Matkiewiczowi*, red. J. Ostrowski, P. Krasny, A. Betlej, Kraków 2006, s. 77–103.
- Chachaj J., *Bliżej schizmatyków niż Krakowa. Archidiaconat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012.
- Chachaj J., *Rozwój struktur parafialnych na obszarze Lublina do połowy lat 70. XX wieku*, w: *Lublin. Historia dzielnic. W 700. rocznicę lokacji miasta*, red. J. Chachaj, H. Mącik, D. Szulc, Lublin 2017, s. 7–22.
- Chomicki J., „Chodel. Studium historyczno-urbanistyczne”, Lublin 1984, mps, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.
- Dzieje Lubelszczyzny*, t. 4: *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, oprac. S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, Warszawa 1986.
- Eysymontt R., *Extra et infra muros. Świątynia farna a układ funkcjonalno-przestrzenny średniowiecznego miasta śląskiego*, w: *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – Duchowość – Architektura – Wystrój*, red. R. Eysymontt, D. Galewski, Wrocław 2019, s. 21–36.
- Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.
- Gmiterek H., *Społeczność Zaklikowa w XVI–XVIII wieku*, w: *Z dziejów Zaklikowa i Lubelszczyzny w okresie od XVI do XX wieku*, red. W. Plennikowski, Zaklików 2010, s. 24–39.
- Jop S., *Ostrów Lubelski w XVII–XVIII wieku*, w: *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Ostrów Lubelski 1998, s. 77–132.
- Jusiak P., *Działalność fundacyjna właścicieli na terenie miast prywatnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, 2016 [specjalny], s. 271–296.
- Kiryk F., *Miasta małopolskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kraków 2013.
- Kiryk F., *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 43, 1972, s. 93–167.

- Kowalczyk J., *Architektura sakralna między Wisłą a Bugiem w okresie późnego baroku*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między wschodem a zachodem*, cz. 3: *Kultura artystyczna*, red. T. Chrzanowski, Lublin 1992, s. 37–118.
- Kuna J., *Bychawa 1919–1939. Kartograficzna rekonstrukcja miasta*, Lublin 2018.
- Kuraś S., *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983.
- Litak S., *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12, 1964, 2, s. 5–136.
- Mazurkiewicz J., *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956.
- Mącik H., *Kościół św. Mikołaja na Czwartku w XVI i początkach XVII wieku oraz jego kontekst urbanistyczny*, w: *Lublin. Historia dzielnic. W 700. rocznicę lokacji miasta*, red. J. Chachaj, H. Mącik, D. Szulc, Lublin 2017, s. 346–350.
- Mącik H., *Kościół w Modliborzycach. Architektura i problematyka urbanistyczna lokalizacji*, w: *Modliborzyce. Studia z dziejów miasteczka i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyce 2014, s. 226–257.
- Mącik H., *Niewidoczne miasta. Relikty dawnych jurydyk w krajobrazie współczesnego Lublina*, w: *Miasto podziemne. Metodologia badań konserwatorskich i zarządzanie obiektami podziemnymi we współczesnym mieście*, red. A. Jagiellak, P. Świątek, Warszawa 2024, s. 241–264.
- Mącik H., *Ozdoba Opola Lubelskiego. Kościół Wniebowzięcia NMP w Opolu Lubelskim*, Opole Lubelskie 2019 (wyd. II uzupełn.).
- Mącik H., Piotrowska P., Piotrowski M., Szulc D., *Badania w Białej Poduchownej koło Janowa Lubelskiego w roku 2020*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, 23, 2021, s. 93–115.
- Moskal T., *Św. Jan Chrzciciel w cieniu św. Benedykta z Nursji. Kartki z dziejów Puchaczowa*, „Roczniki Teologiczne”, 62, 2015, 4, s. 105–114.
- Niedźwiadek R., *Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli*, „Analecta Archeologica Ressoviensia”, 7, 2012, s. 578–581.
- Niedźwiadek R., *Zespół sakralny w Końskowoli*, w: *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2013, s. 51–57.
- Nowak P.B., *Dzieje parafii Ostrów Lubelski do roku 1918*, Lublin 1994.
- Orzeł S., *Dominikanie w Janowie Lubelskim w latach 1660–1864*, w: *Janów Lubelski 1640–2000*, red. Z. Baranowski, J. Łukasiewicz, B. Nazarewicz, Janów Lubelski 2010, s. 260–286.
- Patoczka P., *Postać krajobrazowa miasteczka – Bychawa koło Lublina*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie”, 18, 1984, s. 157–162.
- Pawłowski K.K., *Urbanistyka „à la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopełnienie obrazu*, t. 1: *W poszukiwaniu źródeł urbanistyki europejskiej. Modele średniowiecznej organizacji przestrzeni południowej Francji*, Kraków 2016.
- Pisarek-Małyszek K., *Wąwolnica w średniowieczu*, Lublin 2007.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin 2001.
- Rolska I., *Firlejowie Leopardzi. Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI–XVII wieku*, Lublin 2009.
- Różek H., *Powstanie Janowa Lubelskiego i jego rozwój w okresie staropolskim*, w: *Janów Lubelski 1640–2000*, red. Z. Baranowski, J. Łukasiewicz, B. Nazarewicz, Janów Lubelski 2010, s. 7–42.
- Sygowski P., *Bychawa woj. Lubelskie, studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984, mps, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.
- Szady B., *Rozwój terytorium parafii Łęczna do końca XVIII wieku*, w: *Studia z dziejów parafii pw. św. Marii Magdaleny w Łęcznej*, red. R. Jop, Łęczna 2010, s. 27–38.
- Szczygieł R., *Dokument lokacyjny miasta Tomaszowa wzorem przy spisaniu dokumentu lokacyjnego Modliborzyc z 1642 roku*, w: *Między tekstem a znakiem. Prace ofiarowane Profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Jaworska, S. Górczyński, Warszawa 2013, s. 391–397.
- Szczygieł R., *Lokacja miasta i jego rozwój do końca XVI wieku*, w: *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994, s. 39–54.
- Szczygieł R., *Lokacja miasta Zaklikowa na prawie niemieckim*, w: *Z dziejów Zaklikowa i Lubelszczyzny w okresie od XVI do XX wieku*, red. W. Plennikowski, Zaklików 2010, s. 7–19.
- Szczygieł R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szczygieł R., *Lokacje miejskie w dobrach królewskich Małopolski w XVI wieku*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel, K. Skupieński, B. Trelińska, Lublin 2001, s. 175–184.
- Szczygieł R., *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, 2016 [specjalny], s. 13–46.
- Szczygieł R., *Ordynacja Zamojska wobec prób lokacji ośrodków miejskich przy jej granicach w pierwszej połowie XVII w.*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 25, 2016, 3, s. 881–892.
- Szczygieł R., *Ostrów Lubelski w XVI wieku. Lokacja miasta na prawie niemieckim*, w: *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Ostrów Lubelski 1998, s. 59–76.

- Szczygieł R., *Początki organizacji cechowej w Opolu Lubelskim*, „Rocznik Lubelski”, 16, 1971, s. 65–81.
- Szczygieł R., *W dawnej Rzeczypospolitej 1578–1795*, w: J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 11–72.
- Szulc D., *Kościół i parafia Modliborzyce od połowy XVII do początku XIX w.*, w: *Modliborzyce. Studia z dziejów miasteczka i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyce 2014, s. 258–323.
- Wadowski A., *Kościół lubelskie*, Lublin 1907.
- Witkowski W., *Podlubelska Wieniawa*, „Rocznik Lubelski”, 14, 1971, s. 155–164.
- Włodarczyk D., „Dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad pracami związanymi z wykonaniem wykopu pod zbiornik gazu przy kościele św. Jana Chrzyciela w Bychawie”, Lublin 2010, mps, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.
- Woźnica K., *Wieś Siedlce w ziemi lukowskiej*, „Historia i Świat”, 2014, 3, s. 73–97.
- Zarębska T., *Działalność urbanistyczna Firlejów w XVI w.*, w: *Mecenat kulturalny Firlejów. Firlejo- wie w tradycji lokalnej Lubelszczyzny. III Janowieckie Spotkania Historyczne*, red. A. Szymanek, Janowiec 2001, s. 109–111.
- Zarębska T., *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosławski, Warszawa 1976, s. 217–230.
- Zwierzchowski R., *Dwa późnogotyckie murowane kościoły fundacji Tęczyńskich w Kraśniku i Końskowoli (Koniejskiej Woli)*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, 23, 2021, s. 116–136. ■

Parish Churches in the Newly Chartered Towns of the Lublin Province in the 16th and 17th Centuries

Summary

The article analyzes how parish churches were located within the urban layouts of newly chartered towns in the former Lublin Province in the 16th and 17th centuries. It presents the types of relationships between churches and urban planning, distinguishing between cases in which churches were integrated into the urban layout and those in which no such connection existed. The author presents 37 examples that illustrate different methods of placing churches within landscapes. This includes a focus on the intentional design of these sacred buildings as landmarks, taking into account their traditional locations in medieval city planning, which is viewed in two dimensions, and instances in which churches are situated more randomly,

without regard for their impact on the surrounding landscape. The conclusions emphasize the relatively frequent (at least 16 cases) and early (from the second decade of the 16th century) implementation of Italian urban planning trends of the period – the conscious shaping of the urban landscape by treating sacred buildings as dominant features. At the same time, there is no clear correlation between the time the town was granted municipal rights and the actual way in which the church-town relationship was shaped. Undoubtedly, the analyzed examples show the excellent theoretical and practical preparation of the authors of the discussed towns, that is, their – unfortunately, unknown to us by name – “urban planners”. ■

Hubert Mącik – doktor historii sztuki, absolwent Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, od 2012 r. Miejski Konserwator Zabytków w Lublinie. Jego zainteresowania badawcze oscylują wokół zagadnień historii architektury, urbanistyki i dziejów regionalnych. (hubertmacik@gmail.com)

Hubert Mącik – PhD in art history, graduate of the John Paul II Catholic University of Lublin, Municipal Conservator of Monuments in Lublin since 2012. His research interests focus on architectural history, urban planning, and regional history. (hubertmacik@gmail.com)